1918 рік, книга перша і друга.

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ВИДАЄ

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО в КИЇВІ

ПІД ЗАГАЛЬНИМ ПРОВОДОМ ГОЛОВИ ТОВАРИСТВА

Михайла Грушевського

при близшій участи

Ол. Грушевського та Ор. Левицького.

Ціна 7 крб. 50 коп. (15 гривень).

Закінчено книгу зо листопада (ноября).

ДРУКАРНЯ
УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА.

КИЇВ,
Михайлівська вул. ч. 13. Телефон 17-00.

ЗМІСТ:

Памяти Федора Вовка † 29 червня 1918 р. *М. Грушевський* . . . 5

Євген Перфецький: До питання про Нестора Печерського . . . 11

Олександр Грушевський: Митні Камори 21

М. Марковський. Російські і українські твори Шевченка в їх порівнянню 32

МАТЕРІЯЛИ і ЗАМІТКИ:

Три тестаменти Адама Кисїля. Подав *Каманїн* . . 49

Справа за с. Аксютинцї. Подав Є. *Онацький* 69

Переказ про хрестне дерево. Подав *В. Перетц* . . 80

Олександр Грушевський: Сучасне українське архівознавство . . . 81

Критика рецензії і обговорення: Проф. *Д. І. Богалїй:* Історія Слобідської України. Проф. **В. Данилевич.** *В. А. Шугаевскій:* Монети и денежный счетъ въ Лѣвобережной Украинѣ въ XVII вѣкѣ. Проф. **В. Данилевич.** Григорев-Наш: Історія України в народніх душах та піснях. **О. Гермайзе.** *Сергій Єфремов:* Коротка історія українського письменства. **М. Марковський** 91

Памяти Федора Вовка.

† 29 червня 1918 р.

Між утратами, якими записавсь отсей рік в історії нашого життя, особливо болюча, невіджалувана для нашої науки була страта заслуженого нашого антропольоґа й археольоґа Федора Кіндратовича Вовка. Лиха доля вирвала його, саме коли здійснялась його мрія—дістатись на Україну й на ґрунті послужити культурному відродженню її. І дійсно, від моменту коли починалось наше культурне й наукове будівництво, потреба його присутности відчувалась живо—тим живійше, чим більш розвивалось і поглублювалось воно. По ріжним питанням, в ріжних галузях нашої культурної роботи його досвід, обізнаннє, ерудиція були особливо потрібні тепер—те що міг він дати по деяким справам, не може дати ніхто. Бо в них він бував часто не тільки першим, але й єдиним.

Як то не раз бувало в історії нашої культури, тяжкі обставини українського життя під царським режімом, вириваючи людей з їх звичайної колії, руйнуючи їх карієру, особисті інтереси, щастє й добробут, одних нищили, иньших навпаки змушували узброїтись незвичайними засобами в боротьбі за істнуваннє, виявити незвичайну енерґію й ініціятиву в пробиванню нових доріг, нових напрямків в нашій культурній і науковій роботі. Так воно було і з покійником. Хто зна, чого б досяг він і на чім заспокоїв ся б, коли б замішавшись в політичний рух, викинений ним за межі українського життя в вир европейського життя, мусячи заробляти собі на життє тою роботою, яку приносили обставини, він не узброїв ся ресурсами европейської науки з ріжних галузей її, опинивши ся в огнищі світової наукової роботи, ставши перед лицем европейської культри, не постаравсь опанувати її вказівки можливо ріжностороннійше,—бо в сім був його поратунок, рація його істнування.

З університету він вийшов спеціялістом-ботаніком. Але близько зійшов ся з Вол. Антоновичем (з його племінницею він оженив ся), а також з Драгомановим, він віддаєть ся етноґрафічним студіям, бере діяльну участь в заснованім українськими ученими ґеоґрафічнім київськім товаристві (Юго-

западный отдѣлъ Русскаго Географическаго общества, як воно офіціяльно називалось), на київськім археольоґічнім зїздї 1874 р. виступає з студією про український народній орнамент. Се була перша наукова студія в сїй области, вона пробувала вказати наші окремішні українські прикмети і зробила сильне і трівне вражіннє. Хоч сам покійний автор потім признавав її виводи поверховими і неопертими на методично простудіованім матеріялї, вона й досї не заступлена новійшою працею. Сї наукові заняття покійника були перебиті „полїтикою“. „Герцеґовинське повстаннє, потім турецька війна розбудили серед українського громадянства надїю, що ся боротьба за словянське визволеннє підійме визвільну енерґію і в Росії; воєнними операціями користувались, щоб через руминську границю орґанїзувати перевіз революційної лїтератури; Ф. К. Вовк брав участь в переправі через границю нелеґальної друкарнї, но справа провалилась, і він побоючись наслїдків виїхав за кордон. Проживаннє в Румунії й Болгарії дали йому матеріял для кількох історичних і етноґрафічних студій (про Дунайську Січ, про рибальство в Добруджі й ин.). Потім він прилучаєть ся до українського еміґрантського гуртка, що зібравсь наоколо Драгоманова в Женеві, бере діяльну участь в його лїтературній роботї, веде українську провінціяльну хронїку в „Громадї“, пише на соціяльно-полїтичні теми (статтї про соціяльно-полїтичні погляди Шевченка, під псевдонїмом Сїрко). Але за кілька лїт переїздить до Парижа і тут поруч ріжних зайнять для зоробку, перекладів то що, віддаєть ся студіям антропольоґії й археольоґії, в антропольоґічній школї й лябораторії археольоґічного товариства під проводом Габріеля Мортілє в археольоґії й Люї Мануврієв антропольоґії. Під проводом Мануврієвін зачав свою антропольоґічну дісертацію на докторський степень про людську ногу, котрою— як висловивсь передо мною Мануврієв, „він зробив людську ногу такою ж інтересною, якою перед тим була рука“. Сю роботу він закінчив уже о 1900—4 рр. Поруч неї займавсь археольоґією та етноґрафією: реферував по спеціяльних французьких часописях новини з російської та української археольоґії, й ставив се собі за особливу честь, що завдяки сим рефератам термін Україна потрохи виробляв собі місце в річних реєстрах сих часописей. Взагалї служив джерелом всяких інформацій для французьких етнольоґів і фолькльористів що до української та російської етнольоґії й археольоґії, і навпаки старавсь популяризувати в українських кругах нові здобутки, нові методи французької антропольоґії, котру високо цїнив і напрямів і методів котрої тримавсь. До сього часу належить визначна праця його про весїльний український

обряд, котрий освітлював він (майже в однім часї з анальоґічною, але скромнїйшою працею В. Охримовича) з становища пережитків примітивних форм сенсуального пожиття (праця оброблена з початку для болгарського видання 1890—1 рр., потім по французьки). Поменьші розвідки були присвячені українському побратимству, рітуальному вживанню санок при похоронах.

З кінцем 1890-х рр., коли з моєї ініціятиви орґанізувалось при львівськім науковім товаристві ім. Шевченка етноґрафічне видавництво, присвячене головно українській устній словесности (Етноґрафічний збірник), покійник звернувсь до мене з порадою орґанізувати поруч сього також видавництво присвячене етнольоґії й археольоґії (палєотнольоґії). Товариство ім. Шевченка прийняло сю пропозіцію прихильно, і так зявились „Матеріяли до української етнольоґії“; кілька випусків їх вийшло під редакцією покійника, і він умістив в них кілька власних розвідок по археольоґії й етнольоґії, та обробив до друку чимало розвідок і комунїкатів своїх кореспондентів, котрих взагалї мав чимало. Особливо цїнні були його розвідки про камяну культуру Київської околиці й палєолїтичні нахідки Кирилівської улиці, неолїтичні становища і оселї з мальованою посудою (т. зв. трипільську культуру). Невважаючи на те, що покійникові приходилось писати про сї розкопки й нахідки тільки на основі описань і знимків, його студії займають дуже важне місце в лїтературі камяної культури України. Між иньшим він пробує приложити до українських нахідок подїл на епохи, вироблений Мартілє, і зачислив нахідки Кирилівської улиці до Маделенської епохи; се викликало небезінтересну полєміку про те, наскільки французьку хронольоґію епохи можна прикладати до української культури.

Справа „Матеріялів“ утворила на кілька лїт доволї живу кореспонденцію між покійним і мною, до мене, як до головного тодїшнього редактора видань і голови Товариства ім. Шевченка покійник безпосередньо звертав ся з ріжними орудками і я старавсь їх полагоджувати, наскільки менї позволяв навал ріжної працї. З початком 1903 р. він звернувсь до мене з пропозіцією від тодїшнього народнього вільного російського унїверсітету, в котрім він брав близьку участь,—прочитати в нїм короткий курс історії України. Я прийняв сю пропозіцію, і на великоднїх святах поїхавши до Парижу, мав нагоду зчаста особисто сходити ся з покійником, розвідати ся про його пляни і обставини його життя. Матеріяльні умови в тім часї складались для нього дуже невідрадно, так що він вислав свою сїмю на Полтавщину і жив самітно в дуже не-

догідних обставинах. Свою антропольоґічну працю він уже довів до кінця, так що в Парижі ніщо його не затримувало. Я супроти того запитав його, що він не схотів би перенести свою діяльність до Галичини, при деякій матеріяльній підтримці Товариства ім. Шевченка: в плянї крім редакторства „Матеріялів“ могли бути антропольоґічні екскурсії, впорядженнє публичних лекцій по антропольоґії й археольоґії й т. и. Сей плян дуже сподобавсь покійному, і коли з поворотом до Львова я провів в Товаристві скромні асіґновки для нього (Товариство в тих часах розпоряджало ся дуже невеликими коштами), покійник літом 1903 р. приїхав до Львова і зайняв ся, вперше по стількох літах, роботою на українськім ґрунті. Орґанізував з участю молодих натуралїстів і лікарів антропометричні поміри у Львові й екскурсії на провінцію (результати сих помірів, ведених покійником і його співробітниками були потім опублїковані ним в виданнях львівського Товариства). Брав участь в наукових курсах уряджених літом того року для приїзжої молоді з Росії. В осени розпочав публичні виклади, які мали чималий успіх. Познайомившись в своїх подорожах з незвичайним богатством і свіжістю народньої культури і пережитків в Галичині, звернувсь до етноґрафічного петербурського музею, що саме орґанізував ся, з пропозіцією зайняти ся збираннєм для нього колекцій в українських землях Австро-Угорщини. Пропозіція ся була прийнята в розпорядженнє покійного були щедрою рукою асіґновані кошти і він зайняв ся сам і через ріжних кореспондентів збираннєм тої великої колекції, яка стала одною з окрас петербурського музею. Се дало не тільки засоби прожитку покійноку, але й улекшило його переїзд до Петербургу, де він зайняв посаду одного з консерваторів сього музею. Заходи про дозвіл на поворот йому вів уже тоді оден з петербурських академіків-натуралїстів у тодїшнього директора департаменту поліції Лопухіна. Дозвіл дано було зпочатку з тим, щоб Ф. К. заплатив паспортні оплати за весь час свого безпаспортного пробутку за кордоном, як то звичайно вимогалось; але се давало таку по тодїшнїм часам значну суму, щось до двох тисяч рублїв, що для покійного така контрібуція була зовсїм не по силам. По довгих заходах зроблено для нього ласкавий виїмок, позволено вернутись без контрібуції, і покійний ще перед революцією, тільки в атмосфері тодїшньої „епохи довіря“ вернув ся в межі Росії, й зайняв ся працею в петербурськім етноґрафічнім музею і на петербурськім унїверсітеті, де став викладати антропольоґію, громадячи коло себе й підховуючи гурток етнольоґів і антропольоґів з своїх слухачів-українців.

Коли недовго потім в петербурській українській громаді виник проєкт складання енціклькопедії українознавства (що потім стала виходити під назвою „Украинскій народъ въ прошломъ и настоящемъ“, коштом видавництва бр. Гранат), Ф. К. взяв на себе вкладати загальні начерки української антропольоґії й етноґрафії. Се було тяжке завданнє, бо при доволї слабкім розробленню обох дісціплїн автор брав на себе по силї заповнити прогалини, які істнували в дотеперішнїх студіях. Покійний справдї сміливо зобрав ся до сеї теми, стараючись за поміччю екскурсій своїх учеників і кореспондентів зробити відповідні розслїди, зібрати матеріяли, і т. ин. Перед війною ся робота до певної міри була зроблена—Ф. К. підчас війни передав до друку обидва огляди, надруковані в II т. енціклькопедії, в 1915—6 рр.: „Антропологическія особенности украинскаго народа“ і „Этнографическія особенности украинскаго народа“. Вони вінчали дотеперішні заняття покійного в сїй области, давали дуже богато нового матеріялу і мали служити вихідною точкою для дальших студій і самого покійного і молодших поколїнь дослїдників.

Поруч сих загальних праць покійний вів далї спеціяльнїйші студії—напр. по історії камяної культури на Україні. Щасливим випадком в сусїдстві тої містини на Чернигівщинї, де покійний проживав свої вакації з родиною, в с. Мізинї на Деснї викрились дуже інтересні слїди камяної культури, і розкопки поведені під приводом покійного, рік за роком стали відкривати незвичайно цїкаву оселю після ледової доби—хронольоґічно молодшу від київської, але богатшу й ріжнорідніїшу матеріялом. Покійний дуже інтересувавсь нею, присвячував їй богато уваги—але недуга не дала змоги довести до кінця її обслїдуваннє і опублїкувати вповнї він встиг надрукувати лише кілька тимчасових звідомлень, між иньшим в виданнях нашого товариства, котрому передав і значну частину знайденого матеріялу до музею.

Недогідні обставини життя не дали можности покійному дожити віку призначеного йому натурою і довести до краю розпочаті працї. Покійний був сильної й здорової вдачі; батько його жив щось чи не 90 лїт і заховав до кінця життя сили й енерґію; покійний мав також усї дані для того. Але неприкаяннє еміґрантське життє, недостатки, кепська віджива підірвали його здоровє, а петербурське підсоннє, очевидно, було для нього погибельним в такім пізнїм віку; кожна зима звичайно стала приносити йому недугу, він все більше знемогав і тратив сили. Робив заходи, щоб перенести ся на Україну, але несприятливі обставини не давали тому змоги, і коли нарештї він рушив на Україну—нещаслива пригода перервала

його життє в дорозї, не давши змоги на останку послужити науцї й культурі відродженої України у неї дома. Його бібліотека й колекції, котрі він замишляв передати котрій небудь науковій українській інституції, зістались в Петербурзї. Його літературна спадщина жде заходів коло видання. Його працї розкидані по ріжних періодичних спеціяльних виданнях, українських і закордонних, за небогатьома виїмками сливе неприступні тепер. Обовязком його учнїв—видати їх негайно в приступнім українськім виданню. Їх не так богато, і захід коло того не так великий, а треба се зробити зараз, поки ті працї мають значінне актуальне і можуть віддати велику прислугу в науковій роботї, а не чекати, поки за ними зістанеть ся тільки значінне історичне. За коштами тепер дїло, мабуть, не стане,—треба тільки приложити до того трохи енерґії й любови.

М. Грушевський.

Евген Перфецький.

До питання про Нестора Печерського.

Ґенезіс „Повѣсти временныхъ дѣй (або-лѣтъ)“ ріжними вченими пояснив ся по ріжному[1]). Визнаючи в сїм ґенезісові участь Візантійської хроноґрафії, вчені припускали сю участь не в однаковій мірі. На гадку одних, Візантійский вплив був повний і рішучий: склад, зовнїшня форма і внутрішнїй характер лїтописи наші одержали від Візантійських хронїк. На гадку других, вплив Візантії був тільки поміркованим; Сей вплив з окрема мав своє значіннє, але в цїлім лїтопис залишаєть ся ориґінальним твором русько-українського письменства. Нерозривно з тим рішало ся питаннє і про лїтописця.

Шльоцер в своїм дослїдї про руські лїтописи ставить відразу питаннє про автора ориґінальних часток „Повісти временних лїт“ і називає його Нестором. Він задає собі питаннє: як сему Несторові прийшла гадка написати временник?—і рішає його тим, що Нестор знайомий був з Візантійською лїтературою. „Четыре Византийскихъ историка, каже він, Кедринъ, Скилиціи, Ксифилинъ и Зонара, жили въ Несторово столѣтіе. Нѣтъ сомнѣнія, чтобы онъ не зналъ ихъ, или нѣкоторыхъ изъ нихъ. Весь временникъ его сдѣланъ на покрой Византійскій; цѣлыя мѣста изъ послѣднихъ, переведенныя слово въ слово, внесъ онъ въ свое твореніе; также очевидно подражалъ и въ хронологическомъ расположеніи. Такимъ образомъ этотъ Руссъ вздумалъ быть историкомъ своего народа“.

Від часу критики Шльоцера думка його про початкову лїтопись і її лїтописцїв (хочай де вчім далеко і небезпомилкова) подїляла ся в своїй основі багатьома вченими.

Часами, однак, се питаннє відхиляло ся в бік і рішало ся інакше. Так звана „Школа скептиків“ (проф. Каченовський, проф. Казанський і ин.) займає дуже радикальну позицію в сїй справі, роблячи висновок, що і сама особа Нестора сумнївна. Під впливом сього напрямку історичної критики і С. Соловьов вагаєть ся в поглядах про особу Нестора, стараючись, однак, не ставити крапки над і і обійти питаннє про так звану „Несторову лїтопись“.

Український наш вчений Микола Костомаров висуває зовсїм новий погляд на складача. „Повісти временних лїт“. „Сильвестр є складач лїтописи, каже він, і лїтопись по справедливости повинна нази-

---

[1]) Під „Повістю врем. лїт“ я розумію цїлу лїтопись від її початку до 1110—1111-го років, коли вона одержала конечну свою форму. Ся перша редакція її в 1116 (6624) роцї була перероблена Сильвестром і дійшла до нас в Лаврентьєвськім і схожих з ним лїтоп. кодексах. В свою ж чергу ся Сильвестрівська редакція була перероблена в 1118 (6626) р. і дійшла до нас в Іпатськім і схожих з ним кодексах лїтописних.

вати ся Сильвестровою, а не Несторовою. Діло Сильвестра є звід окремих сказань. Сей Сильвестр вніс в свій труд Несторову літопись Київо-Печерського монастиря, яка відносить ся до справ сього монастиря і уявляє собою тільки невеличку частину усієї літописи. Але усе, що торкаєть ся Київо-Печерського монастиря, писано Нестором".

Професор Маркевич погляд якого має деякі спільні точки з поглядом Костомарова, не поділяє позитивного погляду на Нестора, як літописця. Власна гадка Маркевича про Нестора така, що „сохранившаяся древняя лѣтопись написана не пр. Несторомъ, а самая лѣтопись Нестора могла войти в нее лишь въ качествѣ одного изъ источниковъ".

Часами питанне про старовинну літопись ставило ся так, що неначе зовсім усувало ся питанне про неї, як оригінальний твір, та про літописця яко самостійного письменника-історика. Так, князь Оболенський рахує, що „первый лѣтописецъ нашъ былъ никто иной, как переводчикъ одного изъ Византійскихъ хронографовъ кончивъ переводъ, трудолюбивый монахъ помѣстилъ в приличныхъ мѣстахъ собственныя свои свѣдѣнія о внутреннемъ положеніи Россіи, прибавилъ къ нимъ нѣкоторыя народныя и монастырскія преданія, обозначилъ главнѣйшія происшествія, случившіяся въ его монастырѣ".

Щож торкаєть ся М. Сухомлинова, то він виходив з погляду, що старовинна літопись—є продукт творчости Нестора Печерського.

Спиняючись на поглядах про „Несторове питанне" попередніх ученних, підводячи—так би мовити—підрахунок усьому тому, наш професор Михайло Грушевський усуває можливість написання (редаґовання) „Повісти временних літ" Нестором. Не гадає він також, щоби можна було з певністю рахувати таким редактором і Никона Печерського. „З далеко більшою правдоподібністю, каже він, майже—з певністю, можна назвати одного з пізнійших редакторів її—видубицького ігумена Сильвестра, що підписав ся в приписці 1116 р. На простого переписувача він був занадто визначним чоловіком, з другого боку брак відомостей про Видубицький монастир не позволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в." (т. І-й, стор. 589).

В останній час історико-фільольоґічна критика в особі академіка Ол. О. Шахматова знов схиляєть ся до того, щоби визнати в Несторові редактора „Повісти временних літ".

Однак всетаки, коли нині ся старовинна літопись—„Повість временних літ" признана зводом, то характеристика її (Ол. Шахматов, М. Грушевський і ин.) зводить ся на характеристику, на представленне цілого літературного напрямку, який мав місце в старовинній Руси—Україні в XI-ім столітті.

„Повість врем. літ"—є колєктивна праця письменників кількох поколінь, і до неї, яко такої, ми й будемо відносити ся. Вся ж суть „Несторового питання" повинна нині містити ся в тім—чи сам Нестор, чи хтось иньший був редактором літописного кодексу 1110—1111 років, полягає на невиразних даних. Навпаки, ґрунтовні дані говорять проти того, що Нестор був радактором сего кодексу.

Головним арґументом проти того, що Нестор приймав участь в зложенню літописного кодексу—зводу 1110—1111-го років—являють ся ті противолежности, які істнують між власними, безперечними працями Нестора Печерського,—себ-то: „Чтеніемъ о житіи и о погубленіи блаженную страстотерицю Бориса и Глѣба" і „Житіем Ѳеодосія Печер-

ського“, з одного боку,—та „Повістю временних літ“, з другого боку. Сї противолежности були вже помічені історичною критикою.

Стаття „Повісти временних літ—„Сказаніе о началѣ Печерьского монастиря“, уміщена під 1051-им роком, сама від себе ясно вказує на те, що не могла вона бути зложена Нестором. В нїй містять ся дуже глибокі противолежности з Несторовим „Житієм Өеодосія“. Автор „Житія Өеодосія“—є безсумнїву Нестор, який називає себе і спочатну і в кінцї сего твору, говорить про себе, що він Феодосія не бачив і принятий був до монастиря заступником Феодосія, ігуменом Стефаном. Автор же лїтописного „Сказанія“ говорить, що він прибув до Феодосія і прийнятий був Феодосієм, коли йому було сїмнадцять років. Оповіданнє про перенесеннє мощей Феодосія, про яке говорить ся в „Повісти врем. лїт“ під 1091-им роком, а рівно ж прилучена до него похвала Феодосієві,—також не можуть належати до авторства Нестора, як се гадав редактор Печерського Патерика, Касіян. Не можуть вони належати до авторства Нестора через те, що автор похвали називає себе рабом і учнем Феодосія: „азъ же грѣшный твой рабъ и ученикъ недоумѣю, чимъ похвалити доброго твоего житья и въздержанья“,—між тим, однак, Нестор не міг назвати себе учнем Феодосія.

Противолежностей між Несторовим „Житієм Өеодосія“ і „Повістю вр. лїт“ можна ще більше вказати:—хочай би, наприклад, в оповіданню про останнї днї Феодосія і про вибраннє нового ігумена; також неможливо приписати Несторові звістку про примари Матфія Прозорливого, який замітив у церкві, на пустім місцї ігумена Никона, осла,—звідки зробив вивод, що ігумен ще спить; або також звістку про те, що Исакій одержав побої від ігумена Никона. Нестор в „Житії Өеодосія“ одзиваєть ся про Никона з ентузіязмом називаючи його „великим“.

Усї сї противолежности доказують, що статтї, які викладають найдавнїйші кроки Печерського монастиря, нї в якім разї не могли бути зложені Нестором, а якимось иньшим ченцем Печерського монастиря. Сї статтї попали в „Повість вр. лїт“. Коли се так, то дуже було б дивним, щоб Нестор, як редактор „Повісти вр. лїт“ і автор „Житія Өеодосія“, яке вийшло ранїйше „Повісти вр. дїй“, не згладив вищевказаних противолежностей в сїй останнїй. Се дає до пізнання, що не Нестор, а хтось иньший був редактором „Повісти вр. лїт“.

Подібне ж ми бачимо і при порівнанню Несторового „Чтенія о житії і о погубленіи блаженную страстотерпцю Бориса и Глѣба“ з Сказанієм про Бориса і Глїба „Повісти вр. лїт“.

Сей твір Нестора уявляє великі противолежности з тим, що говорить ся про одні і тіж самі подїї в „Повісти вр. лїт“. Так, наприклад, в „Чтеніи...“ говорить ся, що до Володимира Святого нї одного апостола не було на Руси-Українї,—а в лїтописи уміщена леґенда про апостола Андрія, котрий поставив хреста на горі у Київі. В „Чтеніи...“ говорить ся, що Володимир дав Борисові місто Володимир на Волинї, а в лїтописи—Ростов. В „Чтенії“ говорить ся, що підчас смерти Володимира Глїб був при батькові, а лїтопись ясно говорить, що Глїба не було при батькові тодї—він був в своїй области. „Чтеніе“ говорить, що Глїбові не була надана волость батьком і що він жив при батькові,—лїтопись каже, що йому наданий був Муром. В „Чтеніи“ убійники переслїдують утїкаючого від них Глїба, а в лїтописи убійники зустрічають його ідучого до Київа. В Несторовім „Чтеніи“

говорить ся, що коли Володимир помер, то Святополк прибув у Київ, а в літописі, що він перебував, находив ся, у Київі.

Вкажемо, нарешті, ще декілька місць взаємно противолежних. Так, в „Чтеніи...“ говорить ся, що убійники, ударивши ножем Бориса в серце, убили його відразу і привезли його до Святополка вже мертвим, а в літописі,—що убійники тільки поранили Бориса, а коли привезли його на возі до Святополка, то він ще дихав, і Святополк дав приказ варягам добити його. В Несторовськім „Чтеніи“ оповідаєть ся про те, що коли убійники прийшли убити Гліба, то він не знав про злочинний намір Святополка убити його, а в літописи,—що він був про се попереженний. В творові Нестора Борис відїхав на війну проти якихось невідомих ворогів, а в „Повісти вр. літ“—проти Печенїгів.

Приходить ся і тут зробити подібний же висновок, який ми зробили вище, коли порівнювали „Сказаніє про Печерський манастир“ з „Житієм Θеодосія: коли „Чтеніе о житіи и погубленіи...“ безумовно написано Нестором (а в сїм нема нїжадного сумнїву), то „Повість временних літ“ нї в якім разї не можна приписати йому ж.

Постараймо ся ще раз перевірити виводи, до яких ми зараз дійшли в результатї порівнання сих двох житійних творів Нестора,—про Феодосія та про Бориса і Гліба, з відповідними місцями „Повісти временних літ“. Перегляньмо ще раз питаннє про те, що дійсно редактор зводу 1110—1111-го років, себ-то „Повісти вр. літ“, не є той самий, який написав „Чтеніе о житіи и погубленіи Бориса и Глѣба“ и „Житіе Святого Θеодосія“. Чи могло стати ся так, що преподобний Нестор, знайшовши чужі твори в кодексї 1093—96 років (який положений був ним в основу „Повісти врем. літ“), залишив повністю в отсїй останнїй сї чужі твори („Сказаніе о свв. Борисѣ и Глѣбѣ“ и „Сказаніе о началѣ Печерскаго монастыря“)? Може механїчністю відношення його до зложення зводу,—може якоюсь неуважністю Нестора до справи можна обяснити те, що замість лїтописних сказань про Бориса і Гліба та Печерський манастир він не вставив свойого „Чтенія о... Борисї і Глїбі“ та „Житія Феодосія“,—або не виправив в лїтописи противолежностей згідно з фактичним представленнєм справи своїх творів.

В основу „Повісти врем. літ“ ліг лїтописний кодекс-звід, доведений до 90-их років XI-го столїття. Він встановлюєть ся шляхом порівнання „Повісти врем. літ“ з Новгородського 1-ою лїтописю по комісіонному і схожих з ним списках (в сїй лїтописи заховали ся деякі фраґменти звода, по своєму складові безсумнївно старшого, нїж „Повість врем. літ“). Сей кодекс, кодекс 1093—96 років, якого остання наукова критика називає „Початковим зводом“, був безпосереднїм попередником „Повісти вр. літ“. Порівнаннє сеї останньої з кодексом 1093—1096-го років і дає можливість встановити той фактичний матеріял, який був внесений в „Повість вр. літ“ виключно тим одним редактором отсеї останньої (коли се Нестор був, то Нестором),—матеріял, який ранїйше не містив ся нї в однїй редакції київських лїтописних зводів.

Можна гадати, що лїтописний кодекс 1093—1096 років містив в собі про початок Руси дуже мізерні дані; для освітлення найдавнїйшої доби він користав ся майже виключно народнїми традиціями (преданнями), зміцнивши їх тільки двома короткими цитатами з хроноґрафа (Походи Руси-України на Царгород при царях Михайлові та

Романові). Редактор „Повісти врем. літ“ притягнув для доповнення та переробки початкових сторінок літописи низку нових матеріялів: ми бачимо у него систематичну вибірку звісток з хроніки Георгія Амартола і його продовжувателя,—бачимо тут звістки про побут Сиріїців, Вавилонян, Амазонок і т. ин., про розділ землї між потомками Ноя, про волхва Апольонія Тіянського, про надзвичайні природні явища, які в ріжні часи були в Візантії; далї знаходимо виїмку з життя Василія Нового про напад України-Руси на Візантію; він винайшов найстаріїші договори з Греками і цїлком умістив їх в свій звід. Рівнобіжно з тим він використовував для свойого зводу і народню традицію, помістивши кілька леґенд про найдавнїйших наших українських князїв: Святослава Ігоревича, княгиню Ольгу, Володимира Великого, а токож про Віщого Олега та Ігоря. Мабуть до руки сего ж редактора належить зсилка на Методія Патарського (під 1096-им роком) про „заклепеніе въ горѣ Александромъ Македонскимъ нечистыя человѣки“ і про походженнє Половців.

Тепер виникає питаннє: чи сам редактор „Повісти временних літ“ вставив в отсю останню—„Сказаніе о началѣ Печерьскаго монастыря“ та „Сказаніе о Борисѣ и Глѣбѣ“.—Чи може воно було вставлено ще редактором кодексу 1093—1096 років в сей останнїй та залишило ся в „Повісти временних літ“, коли в основу її ліг кодекс 1093—1096-го років.

Новгородська 1-а літопись в порівнанню з якою „Повість вр. літ“ дає нам представленнє про Початковий кодекс, дійшла до нас дефектною. Те місце в сїй літописї, яке нас в данім разї найбільше цікавить, дуже пошматковано: воно починаєть ся з обірваного кінця статті 1015 (6523) року (з половини плача князя Глїба Володимировича). Сказаніє про Бориса і Глїба (в Лаврентьєвськім, Радзивилівським, Хлїбниківським та Іпатськім кодексах) містить ся під 1015 роком, під роком їх смерти. Таким чином Новгородська 1-а літопись не може дати нам представлення про те, в якім обємі містить ся се сказаніе в „Початковім кодексї“, бо якраз ся стаття про Бориса і Глїба найбільше пошкоджена в Новгородській І-ій літописї. Однак, невеличкий фраґмент сього сказанія про Бориса і Глїба залишив ся і в Новгородській І-ій літописї. Порівнаннє сего шматка Сказанія Новгородської літописи з Сказанієм „Повісти вр. літ“ привело дослїдника до того висновку, що се Сказаніє Новгородської І-ої лїтописи, хоч і могло почасти бути тотожнїм з відповідним місцем „Повісти вр. літ“, але справдї було дуже коротеньким в порівнянню зі Сказанієм „Повісти вр. літ“ [1]). Таким робом воно не все те могло містити, що містило Сказаніе „Повісти“... і в кожнім разї не меньше ріжнило ся від Несторівського „Чтенія“..., ніж „Сказаніе“... „Повісти вр- літ“ від сього ж самото „Чтенія“...

Коли б Нестор був редактором „Повісти вр. літ“, то виходило б, що бажаючи помістити щось відповідне друге замість короткого „Сказанія“ Початкового кодексу, він вставив „Сказаніе“ зовсїм другого автора, поминувши свое власне („Чтеніе о погубленіи“...),—або поширив се коротеньке „Сказаніе“ Початкового кодексу, використавши для сего не свій, а чужий матеріял, протилежний з боку фактичного його власному матеріялу.

Звідси не трудно таки зрозуміти, що не Нестор складав „Повість вр. літ“. Бо коли б він складав сей кодекс, то з поміж двох проти-

[1]) О. О. Шахматов. „Разысканіе о др.-русс. лѣт. сводахъ“, гл. III, стор. 29 ets. 22

лежних статтей сказанія про Бориса і Гліба і Чтенія о погубленіи Бориса і Гліба, між якими був його власний твір, він вніс би в сей свій кодекс свій твір, твір великої історичної вартости, а не чужий твір. Тим більше, що сей чужий твір по суті своїй так глибоко протилежний був дійсному Несторівському творові.

Се ж саме таки ми бачимо при порівнанню Сказанія про початок Печерського монастиря („чего ради прозвася Печерьскый манастырь") з „Житієм Өеодосія", яке, як ми завважили визче, безперечно належить до авторства Нестора.

Сказаніе про початок Печерського манастиря є не тільки в „Повісти вр. дій", але і в Початковім кодексі 1093—1096 го років і в тім попереднім кодексі, якого Ол. Шахматов називає „Ніконовським кодексом" і відносить редакцію його до 1074-го року.

Яка ж ріжниця між „Сказанієм про Печерський манастирь" кодексу 1074-го року, кодексу 1093—96 років та „Повістю вр. літ"?— „Сказаніе" останніх двох кодексів зовсім тотожне. Ріжниця між „Сказанієм про Печерський манастирь" кодексу 1074-го року і кодексу 1093—96 років містить ся в тім, що в Ніконовськім кодексі 1074 року після слів: „По сихъ же нача Өеодосій искати правила чернечьскаго"— говорило ся мабуть, так, як і в Несторівськім „Житіи Өеодосія", себто: про одержаннє студійського уставу через Єфрема скопця [1]). В „Початковім" же кодексі 1093—96 рр. і „Повісти вр. літ" під впливом „Житія преподобного Антонія"—друге оповіданнє („обрѣть у Михаила чернца, иже бѣ пришелъ изъ Грекъ съ митрополитомъ Георгиемъ, уставъ чернець студийскыхъ"...).

Друга ріжниця між кодексом 1074 року і кодексом 1093—96 рр. в даній статті є та, що після слів: „Въ кое лѣто почалъ быти манастырь, и чьто ради зоветься Печерскій"—в кодексі 1074 року, мабуть була уміщена повість про духовні подвиги Феодосія [2]). В Початковім кодексі 1093—96 років сеї повісти нема. З приводу сего останнього, крім самого факту ріжниці, який сам за себе говорить, важко щось більше сказати, бо повість про духовні ексерциції Феодосія не може бути реставрована.

В результаті порівнання сих двох літописних редакцій, 1074 р. і 1093—96 років, а також в результаті порівнання сих останніх з твором Нестора—„Житіе Феодосія"—ми також бачимо, що коли б Нестор складав „Повість вр. літ", то побачивши ріжниці між своїм власним твором і Початковим кодексом, він виправив би сї ріжниці,—виправив би се згідно з даними свого твору. Тим більше се він повинен був би зробити, що в кодексі 1074 року вже було так написано (в справі студійського статуту), як слід би було виправити Несторові,— себ-то згідно з Несторівським „Житієм Феодосія"; значить йому тепер тільки треба було б виправити помилку Початкового конексу 1093—1096 років. Але коли се не робить ся, коли ми сего не бачимо, то очевидно, що Нестор тут ні при чім,—ясно, що не Несторові належить зложеннє „Повісти временних літ".

Однак, є деякі дані, які прямо вказують на Нестора, як літописця. Дані подібного характеру заховали ся в рукописах, які відно-

---

[1]) Шахматов О. О. Разысканія о др.-русс. лѣт. сводахъ", стор. 590.
[2]) Ibidem., стор. 591.

сять ся до XV—XVI століть, не раніїше. У перш всего кидають ся в вічи звістки Полікарпа Печерського, який в 1225—1226 роках написав низку житій святих сього монастиря. Повістки сї заховали ся в Печерськім Патериці, найстарійша редакція якою (хочай і не первістна) дійшла в спискові 1406-го року. В більш повнім виді повістки заховали ся в двох Касіянівських редакціях. Перша редакція відносить ся до 1460-го року, а друга редакція відносить ся до 1462-го року. Крім сього сї повістки читають ся в Іванівській редакції. В оповіданню Полікарпа Печерського про Микиту Затворника (яке читаєть ся і в Арсенївській редакції 1406-го року і в иньших) згадуєть ся— „Несторъ, иже написа лѣтописецъ". В оповіданню Полікарпа Печерського про Агапита безмездного лікаря є ось яка вказівка про Нестора (якої ми не бачимо в Арсенївській редакції): „якоже блаженый Нестеръ в лѣтописцѣ написа о блаженныхъ отцѣхъ, о Дамьянѣ, Иеремѣи, и Матфеѣ, и Исакіи".

Се останнє свідоцтво є одно з важнійших для нас.

Придивімось тепер до других звісток про Нестора в сїй Касіянівській редакції, які торкають ся імени Нестора.

Касіян, уставщик Печерського монастиря вніс взагалї низку оповідань з „Повісти временних літ". Автором їх він зробив Нестора Печерського, очевидячки, гадаючи, що й сама Повість вр. літ була створена Ностором. Так, наприклад, в першій редакції Касіяна оповіданнє про початок Печерського монастиря мало ось який заголовок—„Нестора, мниха обители монастыря Печерского, сказаніе что ради прозвася Печерскій монастырь". В другій редакції, крім заголовка сеї статті імя Нестора находить ся в заголовкові статті про перенесеннє реліквій св. Феодосія: „Нестора мниха монастыря Печерскаго, о перенесеніи мощемъ святого преподобнаго отца нашего Ѳеодосія Печерского августа 14". Почасти вже в першій, а особливо вже в другій своїй редакції Патерика, Касіян пішов ще далї: він вставив імя Нестора і в самий текст тої статті, де автор їх говорить сам про себе. Се ми бачимо в кінцї першого Сказанія—про початок Печерського монастиря де замість слів першої Касіянівської редакції, які точно передають текст Повісти вр. літ—„к нему же и *азъ* пріидохъ, худый и недостойный рабъ Нестеръ". В обох Касіянівських редакціях в оповіданню про винайденнє реліквій св. Феодосія ми бачимо ось яких два фраґменти: „Азъ же, грѣшный, недостойный рабъ его и ученикъ Несторъ", а трохи далї: „Молися за ны и за мя, раба твоего Нестора".

Звідси ми бачимо, що усї сї вставки нї в якім разї не можуть вести до того висновку, що в роспорядимости Касіяна був якийсь старий текст з іменем Нестора. Порівнаннє першої редакції з другою ясно показує, що вставки виникли завдяки власному домислові Касіяна.

Нарештї Касіян пішов дуже далеко: він прийшов до висновку, що до авторства Нестора належать усї статті, які ввійшли в „Повість врем. літ". Про те, наскільки несеріозний сей домисел—нїчого і говорити (видно хочай би й звищевказаних порівнань лїтописи з „житіями" Нестора), тим більше що й наукова критика хибність тенденції Касіяна давно вже довела.

Крім того, ми бачимо ще лїтописний список української редакції XVI-го століття се—Хлїбниковський кодекс, який містить в заголовкові імя Нестора: „Повѣсти временныхъ лѣтъ Нестора черноризца

Федосьева монастыря Печерскаго". В заголовкові мають се імя і ті списки, які ведуть своє походженнє від сего Хлібниковського кодексу се—Толстовський, Єрмолаєвський, Краківський і др. (XVII-го—XVIII століття) списки.

Таким робом, в XVI—XVII-им століттях вже була створена традиція про те, що Нестор Печерський є автором кількох поважних творів.

Традиція історична часами буває досить несправедлива. Імена давнїх письменників вона частенько таки забуває. Се буває або просто через те, що імя письменника тратить ся, губить ся від часу само по собі,—а іноді через те, що письменник сам сприяє свойому забуттю тим, що-або не виставляє зовсїм свого імени на своїм творові, або ховає його під псевдонїмом. Однак буває і так, що традиція ся приписує часами письменникові більше творів, нїж в дїйсности він написав.

Лїтературний твір переживає на цїлі сотки років автора свого, а часто і його імя; він читаєть ся будучими поколїннями, віддаєть ся на критику і інтерпретацію науки. Природно, що твір анонїмного автора викликає згодом питаннє: хто написав сей твір.—Домисел критики шукає тої особи серед невеликої жмінки письменників того часу коли зявив ся сей твір,—порівнює працю анонїмного автора з працями його сучасників, звістних історії,—шукає прямих вказівок, які так чи інакше зясували б йому особу автора. Іноді такий процес відшукання імени автора приводив до хибного висновку, приписуючи авторство одного твору тій особі, яка не могла і нїколи не гадала його писати.

Коли історична традиція часами твердо тримала ся того погляду, що сей анонїмний лїтературний твір належить тій, а не другій особі, коли сей погляд набуває відомої правної давности, то тоді справдї важко буває установити ту рівновагу, яка давала б можливість зясувати дїйсність. Бо біля здорового ядра історичної дїйсности згодом наростає так багато леґендарного, зайвого, а дїйсне так калїчить ся, що справдї важко розібрати де ся здорова дїйсність.[1])

Се ми бачимо і з редакцією „Повісти временних лїт": вона була приписана Несторові, авторові „Житій",—приписана не дивлячись на те, що, як ми бачили, між лїтописю і його творами були навіть діяметральні противолежности,—приписана традицією, яка головним чином склала ся в XV—XVII століттях.

---

[1]) Згадаймо хочай би історію з авторством Аристотеля, коли новійша історично-наукова критика протягом довгого і упертого досліду примушена була відлучити від імени великого грецького вченого багато творів, які хибно були приписані міцною традицією авторству сього фільософа. Навіть такі працї, як „Евдемична етика" і „Катеґорії", яким і традиція і внутрішнї данї надали найбільшого права рахувати ся працями Аристотеля—нинї почали підлягати сумнїву—чи справдї вони Аристотелеві. Подібне ми бачим з деякими анонїмними творами иньших письменників найдавнїйшої доби. Але подібне явище не є характерним тільки для найдавнїйшого часу всесвітньої лїтератури: середньовіче наповнене силою анонїмних творів, яких історична традиція щедро відносила до авторства або редакції тої або другої особи,—і часто хибно. Се ми бачимо і в українській лїтературі, навіть нової доби. Так, не вирішено і досї хто написав „Анокрисис" (1597 р.): спочатку традиція говорила, що він належить руцї князя Константина Острожського, опісля критика сей погляд усунула—і виставила автором сего твору Хр. Броньского, найновійша критика автором його рахує Мартина Броневського... Багато говорило ся і про авторство „Антіррезиса",—традиція спочатку приписала його руцї Петра Аркудія, нинїшня наука гадає, що його написав Н. Потій.

Можливо, що спочатку „Повість вр. літ“, як се ми бачимо в кодексах—Іпатським та Радзивилівським, мала в заголовкові такі слова: „черноризца Өеодосиева монастыря Печерскаго“ (без імени автора, або редактора).—Подібного роду заголовок є досить нормальний для тих часів,—тут імя монастиря виступає на верх, а імя убогого його ченця —„хай буде невідоме, бо все ж для слави Божої, для слави рідного монастиря!“—Тут автор, редактор ховає своє імя, ховає його за для колєктиву, бо в тім колєктиві (монастирі), де усе було будовано по студійському взірцеві—він ніщо, він (чернець) немає права нічого мати, навіть імени свого. Подібного роду скриттє автором свого імени, коли виставлясть ся тільки приналежність автора до когось, або до чогось без жадного виставлення імени автора—взагалї було характерним в ті часи (X—XIII ст.). Тільки часами се має меньше специфічний характер, ніж в данім разї. Бо коли тут автор ховає своє імя за для імени колєктиву,—то так само, наприклад, автор мадярської анонїмної хронїки XIII-го столїття ховає своє імя за для імени (може, слави) свого володаря, надавши заголовок свойому творові ось який „Gesta Hungarorum Regis Belae notarii“

Гадати ж, що кимось з пізнїйших переписчиків якось випадково викинуто імя лїтописця, дуже важко,—тим більше, що пропуск сього імени ми бачимо не в якімось однім кодексові наших лїтописей, а в двох зовсїм ріжних по свойому складові, змісту та по свойому походженню—лїтописних кодексах.

Такий заголовок, як заголовок лїтописного кодексу без імени автора, або редактора, приналежного до звістного монастиря, здавав ся дивним пізнїйшим переписчикам, або редакторам. Хлїбниковського кодексу (або його протоґрафу), — через віщо на підставі свойого домислу і на підставі тої традиції, яка сполучила ся з особою Нестора, яко автора богатьох творів,—вони і вставили в заголовок се імя „Нестора“.

Для утворення згодом, в більш пізнїй час (XV—XVII стол.), сеї традиції найбільше прислужив ся навіть не Полїкарп, а сам Нестор, чернець Печерський. Нестор, коли їм руководило честолюбство або бажаннє заховати своє імя для будучих поколїнь, зробив, дійсно, дуже розумно: нікому не прийшло б на думку утворювати йому лїтературну славу, звязувати з іменем Нестора поважні лїтературні памятки, коли б сам автор їх не дав би для сього простих і безумовних даних. Нестор надписував свої твори своїм іменем і містив його залюбки в передмови і епільоґи. От через віщо ми й знаємо, що Нестор написав „Чтеніе о погубленіи Бориса і Глѣба“ та „Житіє Өеодосія“. Се і створило Несторові славу аґіоґрафа... Він, мабуть, ще і більше написав творів по аґіографії. Можливо, що до його руки належали і „Житія“ —або „Житіе о блаженныхъ отцѣхъ, о Дамьянѣ, Иеремѣи, и Матфеѣ, и Исакіи“, про що згадує Полїкарп в своїм Печерськім Патерикові. Се „Житіе“ не дійшло до нас. Можливо, що і в його він в кількох місцях вставив своє імя, як се ми бачили в других, йому приналежних, „Житіях“. Дуже можливо, що се „Житіє“ о Дамянї, Єремії, Матфії та Ісакії“ (або частина його) опісля і ввійшло, може навіть з іменем Нестора, в лїтопись. Звідки все се і могло викликати домисел, що сам Нестор вніс сей фраґмент в лїтопись, а може навіть сю лїтопись створив. Сей Полїкарпів домисел і був головною причиною тої традиції, яка запанувала в XV—XVII столїттях, яка хибно і приписала до

праці Нестора створенне „Повісти вр. літ“, себ-то те, чого він, як ми бачили, не міг зробити.

Очевидно тільки одно, що Нестор Печерський був тільки аґіоґраф. Все се тим більше зрозуміло, що слово „лїтописець“ в нашому давньому письменстві мало не тільки своє спеціяльне значінне, а могло прикладати ся і до зовсїм чисто духовних писань.—Наприклад,—„Лѣтописець великію горы—изъ числа книгъ нового закона (отъ апостольскихъ заповѣдей“)[1]).

---

[1]) Калайдович, „Іоаннъ, экзархъ Болгарскій“, М. 1824 р., стор. 208 еіs 22.—Срезневскій, И. И. „Матеріалы для словаря др.-русс. яз.“. СПБ. 1902 р., т. II, стор. 76.

Олександр Грушевський.

Митні комори.

В фінансовім балянсї В. Князївства Литовського велике значіннє мали в ґрупі прибутків митні пенезї, себ-то прибутки з митних комор. В те півстолїтте, на якому ми тепер спинимось, уряд В. Князївства не виробив певної сталої системи митних комор і вагав ся між двома комбінаціями, або скупчити в одних руках завідуваннє всїми митними коморами, або віддавати їх з окрема певним людям в завідуваннє. Менї приходилось вже зазначувати, що суцїльна, продумана система централїзації була не під силу враду В. Князївства кінця XV—початку XVI вв. і через те він тримав ся певної децентралїзації, було се і в митній справі.

Комори розбивались на невеликі ґрупи і передавались в завідуваннє зокрема, по кілька комор, а иноді і по одній.

Комори звязувались часом в оден округ: „мыто Володимирское, и Перемилское и Литовижъское и тые мыта вси, которые прислухають къ Володимирскому мыту". В листї про митну практику, писаному до митника Михеля Езофовича зазначено, що „къ мыту Берестейскому прислухаеть мыто Дорогицкое, Лосицкое, Цехановское, а тою мѣрою: которыи хаживали купьцы зъ Литвы до Прусъ, давали мыто въ Цехоновцы и Дорогичыну"...[1]

Таке сполученнє могло бути і тимчасове, викликане певними комбінаціями торговельних напрямів,[2]) або експлуатації комор. Ось приклад. Мито Смоленське було віддано Мартину Янчелевичу, мито Путівльське Хведору, Івану, Петру Новокрещеним. Митники Путівльські заявили владї, що таке розєднаннє комор Путівльських і Смоленських шкідливо впливає на хід справи. Купцї обїзжаючи Путівль, їдуть на Смоленськ і таким чином ухиляють ся безправне від виплати мито на путивльській коморі[3]).

Подібнеж міркуваннє маємо ми в листї Михелю Езофовичу на ріжні митні комори: Берестейську та иньші.[4]) В. князь хоче долучити до сих комор і комору Більську, але вона в сей момент вже в иньших руках. Отже в лист господарський занесена умовка: колиб комору Більську повернули „добровольно", то вона переходить в завідуваннє Михеля Езофовича і той побирає з неї митні гроші, коли б комора та „добровольно не пришла къ рукамъ нашимъ", сплачуєть ся арендаторам Більської комори ранїйше умовлена сума 50 к. гр. Бажаннє господаря—долучити комору Більську до иньших комор в завідуванню

[1]) Русская Истор. библ. XXVII ст. 224. Бершадскій I № 66.
[2]) Див. в моїй статтї. Україна. 1917. III—IV.
[3]) Акты Лит. русскаго государства I № 62.
[4]) Бершадскій I № 78.

Мих. Езофовича, але колиб не було певної згоди, арендаторам Більської комори заховуєть ся їх право на умовлену суму.

Разом з митними прибутками передавались иноді митникам і иньші торгові, дорожні або иньші збори. При передачах мита мала своє значіннє старина, як робили ранїйше, „водле давного обычаю“ пишеть ся і ся нова умова. Вряд В. Князївства дуже не любив відходити від старої практики і захованнє старини вважав нїби своїм обовязком, як про се і згадував в своїх листах. Також і в сїй сфері. Вже з давнїйших часів утворено певні комплекти прибутків, які і ранїйшими разом, здавались вкупі. Не хотїли і тепер ламати сю давню практику і таким чином заховували ту стару суцїльність мит та иньших прибутків, яка істнувала ранїйше.

Ось приклади такого сполучення. Мито брянське з корчмою, подужним, вагою і перевозом (ар. л. 1486 р.), мито звягольське й корчму (ар. л. 1488); мито берестейське з вагами, з перевозами і з иньшими прибутки, які „з давна къ мыту имъ слухаеть“; мито Клецьке з корчмами горільчаними, пивними та медовими, з помірним, вагою, воскобойним, мостовим [1]).

В справі збірання митних, грошей практика виробила два шляхи.

Оден шлях—се віддати митну комору в завідуваннє певній людинї, яка отримує якусь платню і всї прибутки з митної комори віддає по підрахунку до скарбу. Се називали тодї—держати мито „къ вѣрной рукѣ“, бо підкреслюсть ся певність і довірє.

Другий: аренда мита за заздалегідь умовлену цїну, а надвишка прибутків мита по за арендою йде на користь арендатора митної комори.

Можно було б користатись то одним, то другим засобом збирання мита. Ось приклади „къ вѣрной рукѣ“.

В серпнї 1494 р. брали личбу від ключника київського Сенька Полозвича з мита, яке він збірав, поки „не продано було Пашку мещанину виленскому“. Личба всього—102 к. гр. [2]).

В груднї 1497 р. брали личбу від ключника берестейського, який держав мито після того, „какъ жидовъ выслали з Берестья“, держав „к верной руце“. Личба всього—164 к. гр. [3]).

Авраму Ерофовичу віддано мито в Ковнї, щоб він повернув собі з прибутків мита позичені в. князю гроші 1960 к. гр. З сих прибутків і має Аврам повернути позичені гроші. Се, як бачимо, не аренда з заздалегідь уставленою сумою аренди, а звичайне збіраннє мита „къ вѣрной рукѣ“, з обовязком дати пізнїйше обрахунок, справозданнє. Термін тримання мита від „дня святое Малкгореты“ до того ж свята через рік. Дїйсно, Аврам швидко вибрав свої гроші за період від Маргарити до Юрія і ще дав до скарбу господарського 535 к. гр. готовизною з комори. Далї Аврам Ерофович тримає сю комору „къ вѣрной руцѣ“ і все дає до скарбу, нїчого не зоставляли собі за борг [4]).

Листи на аренду митних комор мають ту прикмету, що зазначають з-гори суму аренди. „Продали есьмо мито Менское старостѣ места Смоленского выйту Меньскому Авраму на три годы за девятьсотъ копъ грошей, а маеть въ кождой годъ дарави на квитанціи по

---

[1]) Русская Истор. библ. XXVII к. 212. 222. Бершадскій № 25.
[2]) Акты Литов.-русск. госуд. № 26.
[3]) Акты Литов.-русск. госуд. № 52.
[4]) Бершадскій I № 53.

300 к. гр...“ [1]). Ота основна прикмета листів на аренду мита се з-гори установлена сума аренди на рік. Арендатор повинен сю суму грошей давати на рік без усякого „омешкання“ в призначений термін.

Доручалось мита „къ вѣрной рукѣ“ ріжним певним людям.

Ось приклади.

Ключники: Київський Сенько Полозович (здавав личбу за інд. 12—13, потім за 13—14, нарешті за півтора роки інд. 15—1, далї за рік інд. 1), були в нього і товариші; Берестейський—Левко Боговитинович (і Немира разом з ним), вони держали „от его милости мыто берестейское к верной руце“; потім мито се держали Немира і Левко [2]). Тримали також мито і міщане: Володимер.—войт Луд, Сташко ратушний, Андрій Хотечовський і Петько—вони сдавали личбу 10 листопаду 15 інд. (1496 р.). Слїдуючою весною здавав личбу з мита войт володимерський Ѳедько Лудович і Сенюта [3]).

Триманнє митної комори „къ вѣрной руцѣ“ відріжнялось від аренди тим, що аренда вимагала певного капиталу, „готовизни“, яку приходилось иноді вносити при самім підписанню контракту.

Позаяк в ті часи в В. Князївстві капитали звичайно були в руках жидів комерсантів, через те й в аренду передавались комори переважно жидам-комерсантам. Ось кілька прикладів. „Продали есьмо мыто нашее новгородское жидовѣ троцкой: Или Мойсеевичу и Рувиму Саковичу, Авраму Даниловичу и Еську Шелемовичу за 230 к. шир. гр.... Продали есьмо мыто Кіевское и Вышегородское и Житомирское жидови Кіевской и Троцкой: Симси Кравчику а Садку и Шамаку Даниловичамъ а Самодыцѣ а Рижку на три годы... Продали есьмо мыто... Брянское... жидовѣ Кіевской: Мордеча Гадаевичу а Перку Юдиничу на три годы...“ [4]).

В митах на аренду зазначені і умови тримання митної комори.

Видко уважне відношеннє вряду до митників і бажаннє завести для їх діяльности найбільш вигідні обставини.

Арендатори не підлягають суду намісника і його помічників— „а тежъ бы еси ихъ не судилъ, не радилъ, а наместнику своему не казалъ судити“. Намісник не може судити нї арендаторів, нї їх слуг: арендаторів судить сам господар, а слуг арендаторів судять намістники, „сами мають тымъ зъ слугами справедливость чинити“, арендатори в се не вмішують ся, щоб не зменьшити прибутків з аренди мита, „И тежъ бы еси его самого и слугъ его, которыхъ онъ тамъ для мыта положитъ, не судилъ, не рядилъ и дѣцкихъ своихъ на нихъ не давалъ (ар. л. на Мінське мито [5]),

Місцевій владї доручаєть ся оберегати митників і допомогати їм в їх діяльности. „Про тожъ, што бы еси ихъ отъ кривдъ боронилъ и не далъ бы еси имъ кривды ни въ чомъ чинити“. Коли б хто-небудь „хотѣлъ въ чомъ безправне кривды дѣлати и ты бы, пане староста, ихъ отъ таковыхъ боронилъ и не далъ бы имъ никому ни въ чомъ кривды дѣлати, какъ бы въ томъ мыту нашому шкоды не було и платъ бы нашъ не понижался“ [6]).

---

[1]) Бершадскій I № 53-а.

[2]) Акты Литовско-русск государства № 26. 54. 64. 52.

[3]) Акты Литовско-русск. государства № 50. 53. О войтѣ Лудѣ.—Русск. Историч. библ. XXVII. кол. 145.

[4]) Бершадскій № 7 (1484), 10 (1486), 11 (1486).

[5]) Русск. Истор. библ. XXVII, кол. 226. Бершадскій I, № 47. 53-а.

[6]) Русск. Истор. библ. XXVII, кол. 213. Бершадскій I. № 47.

Поміч місцевої адміністрації митникам се не поміч певним особам, а допомога скарбу господарскому. „Ажъ бы мыто нашо повышало“, се ціль допомоги митникам в їх діяльности; „абы ся мыто нашо не понижало... абы мыту нашому ни въ чомъ шкоды не було, бо то есть нашъ скарбъ“ „и во всем бы еси мыту нашому был помочон, абы ся мыто нашо и вага не понижало“ [1]).

Поміч потрібна при „гамованью“ тих купців, які думали проїхати через місто, не даючи мита. Таких приходилось гамовати, затримувати силою і часом приходилось зустрічати досить рішучий опір. „А которіе бы купцы хотели мыто нашо Браньское объеждчати новыми дорогами, ажъ бы еси ихъ встегалъ“. Намісник володимерський має поміч давати митникам на тих, які хотіли обїзжати комору иньшими дорогами, а „въ томъ мыту нашому шкодити“. Намісник берестейський во всьому має бути „помочон мыту нашому, абы ся мыта наши не понижали“ [2]).

Иноді спеціяльно звертають увагу, як і де спиняти тих, які бажали б обїзжати мито незвичайними шляхами. „И во всемъ бы еси мыту нашому былъ помоченъ и заказалъ бы еси, ажъ бы перевозовъ не мели нигде, ездимо бы на мостъ“. Або коли б які „купцы хотели мито объежчати новыми дорогами, ажъ бы еси ему на тых помоч давал, нехай он их встягает и мыто на них берет по давному“ [3]).

І в кожнім випадку, коли митникам що будь загрожувало, в. к. доручав місцевій владї оберегати митників.

Путівльські митники Іван і Петро заплатили багато по квитаціях над звичайну річну арендну рату. Отже в другім роцї аренди вони не повинні вже оплачувати квітацій. І намісник путівльський має боронити їх від вимог [4]).

Адміністрації заборонялось вступатись в справи „мыта и промыта“, се відають „мытники наши“. Намісник сам не повинен вступатись в мито і промиту, і иньшим також „не велелъ бы вступати ся“ та „боронилъ бы (митників) одъ тихъ, которые бы коли хотели в мыто нашо и в промыту въступати ся и мыту нашому шкодити“ [5]).

Слїдуючі точки листів на аренду обговорить термін аренди.

Протягом зазначеного часу господар не має передавати мита иньшим арендаторам, хоч би вони хотіли б „повышити мыто“. Господар не має тих „корчомъ, и воскобойни, и вѣсового никому иному въ тые три годы продавати“ [6]).

Часом нормальний протяг аренди побільшували з огляду на спеціяльні умови. Симха і Рабей держали мито київське. В 1486 р. в маю поновлено аренду на київське мито Симсї і Рабею, які і раніїше держали київське мито. Але з огляду на „исказу юганську, што се мыто наше вменьшало“ до звичайної аренди в 3 роки добавлено ще 4 місяцї [7]).

---

[1]) Русск. Истор. библ. кол. 213. 222. 225. Акты Литов.-Русск. госуд. № 56.
[2]) Русск. Историч. библ. XXVII, кол. 213. 227. 225. Акты Литов.-русск. госуд. № 57.
[3]) Русск. Истор. библ. XXVII, кол. 223. Акты Литов.-русск. госуд. № 56.
[4]) Акты Литов.-русск. госуд. I № 39.
[5]) Русск. Истор. библ. XXVII, кол. 222.
[6]) Русск. Истор. библ. кол. 216. 218. Бершадскій I № 73.
[7]) Русск. Истор. библ. кол. 215.

Так само і путівльське мито зверх умовлених трьох років дано ще на 4 місяці „черезъ рокъ держати для сказы поганьское, што мыто нашо уменъшило ся“ [1]).

Бували часом і иньші зміни в аренді мита. Ось, наприклад, мито луцьке. В. князь Александр віддав його Шамаку Даниловичу на 3 роки. Витримавши мито 2 роки, Шамак Данилович передав його „за долгъ свой“ п. Бонарю. Мав п. Бонар те мито третій рік держати і брати з нього собі весь плат, бо аренда і за останній 3-ій рік також виплачена, як і за попередні, а господар вже не має давати квітацій в сей 3-ій рік ніяких [3]).

Ставок мита, кому скілько з чого платити, арендні листи звичайно не торкають ся. Ставки мита вставляють ся і зміняють ся иньшими листами господарськими. Листи арендні тримають ся звичайно старих норм, ранійше заведеної практики і тут виявляєть ся теж саме бажаннє заховати старину і не відступати від неї. „А гости—читаємо в арендним листі 1522 р. на Могилевську вагу та иньші прибутки—„и мѣщане и люди волостные мають тамъ вѣсовое платити потому жъ, какъ и при невѣстцѣ нашой, королевой ее милости Александровой Оленѣ, плачивали“ [4]). Отже заховано стару практику і вряд висловив, як принціп, бажаннє триматись старовини. Так само і в листах на митні комори: „а орати имъ мыто по старому, какъ здавна бывало за дяди нашого за в. кн. Витовта и за Жикгимонта .... а мыто брати имъ по давному (1484)... а брати имъ мыто по старому (1486, 1487, 1489 [5]).

По старому мають митники „гостиный товаръ“ печатати, а иньші не мають печатати „гостиного товару“ [6]).

Листи на аренду заздалегідь встановляють суму аренди.

Суму зазначають з-гори на весь термін аренди, часом додавали до того і розбивку по роках, скільки в кожний рік припадає виплати з митної комори. „Продали есьмо мыто нашее новгородское... за 230 к. шир. гр. на три годы; продали есьмо мыто кіевское и вышгородское и житомирское... на три годы, на каждый годъ по 950 к. шир. гр.; продали есьмо мыто Путивльское на три годы за 1100 к. гр.; продали есьмо мыто Берестейское... на три годы за 3300 к. гр., по 1100 к. гр. на годъ“. Як бачимо, зазначено загальну суму і потім річну суму [7]).

Складаючи умови аренди, оскільки можливо, дбали про те, щоб зазначити і можливу зміну в обставинах збору митних пенязів. Коли можна було предбачати таку зміну, робили спеціяльну умову на випадок якої будь перешкоди або стихійних нещасть, які б зменьшили мито. Так, наприклад, в листі на мито берестейське Гендриху Карловичу зазначено, що на випадок „надказн“ мита, арендатор, витримавши оден рік з трьох умовлених, може спустити мито господарю [8]).

---

[2]) Русск. Истор. библ. кол. 218.
[3]) Бержадскій I № 46.
[4]) Бершадскій I № 73.
[5]) Русск. Историч. библ. XXVII, кол. 225. Бершадскій I № 10. 20.
[6]) Русск. Историч. библ. XXVII. кол. 216. 219.
[7]) Бершадскій I № 7. 10. 13. 14.
[8]) Акты Литов.-русскаго государства I № 57.

Листи на аренду встановляли, що господар нічого не має робити такого, що зменьшувало б суму мита: „а гостемъ и купцамъ иному мита не маемъ отпускати съ ихъ товаровъ“ (ар. л. на Берестейське мито). Коли дехто мав визволеннє від мита, се зазначувалось в арендовім листї: ось, наприклад, лист на Мінське мито, визволеннє мають київські і смоленські купцї, а вже більше давати таких листів на старих умовах господар не повинен, коли б дано „ново листъ безмытный отъ того року, отъ трехъ королевъ, и мы (господар) маемъ за то Авраму заплатити“ (ар. л. на Мінське мито [1]).

Ось в листї краковянину Лерину Герешу на мито луцьке: кому господар отпустить мито, тому митник всеж таки має записати, „што бы мело того мыта прийти: то маем ему отпустити в наши пенези в тую ж суму (умовлену аренди [2]).

В листї 1523 р. Михелю Езофовичу на ріжні комори зазначено, що листи безмитні, видані за 6—10 років, втрачують свою силу; листи безмитні видані смольнянам і полочанам, які в Полоцьку не живуть, теж втрачують свою силу; протягом 3 років аренди господар не видає нових безмитних листів, а як би господар видав виїмково такий лист, то має пораховати все те, що втратить митник через видачу безмитного листа („отструттити имъ въ тую жъ сумму [3]).

Сума аренди звичайно намічали в грошах. Иноді до суми грішми давалось ще доповненнє чимсь небудь иньшим: наприклад,—1000 к. гр. і 50 лок. адамашки (ар. на Путівльське мито [4]).

При визначенню суми аренди зазначали і терміни виплати, раз або два рази на рік.

Иноді видаючи листа на аренду, господар брав і певну суму вперед. Наприклад, від арендаторів мита брянського взято в рахунок арендної суми 40 зол. червл. угорських. Від арендаторів мита київського з суми річної аренди 950 к. гр. взято наперед 300 зол. угор.

При арендї мита берестейського виговорено чоломбитья по 40 лок. адамашки на кожній рік. При арендї мита луцького виговорено чоломбитья „на годъ по пяти куотерей короткихъ а по пяти коней а по камъце, што бы стояла за двадъцать копъ грошей“. При арендї мита мінського виговорено чоломбитья на рік по 40 соболий [5]).

Часом спеціяльно зазначали, яку суму мають сплатити готовизною: наприклад загальна сума—1000 к. гр., на рік 333 к. 20 гр., але „въ тую жъ личъбу“ 100 золот. угор. (ар. л. на Путівльське мито). Готовизну противставляють квітаціям—„отрутилъ е. м. для того, што не готовыми пенезми давалъ, на квитацыи: того вже не маеть платити [6]).

Коли господар ще ранїйше мав несплачену позичку від арендатора, се зараховувалось в виплату по коморі. Віддаючи в аренду мито володимерське Есю з товаришами, господар зазначив, що з умовленої плати арендної Есь кожний рік бере собі по 20 к. гр. „за долгъ, што есмо ему виньни“ [7]).

В листах в. кн. Александра зараховували борги в. кн. Казимира: „били чоломъ, што мають на листѣхъ долгу отца нашого, к. е. м.,

---

[1]) Бершадскій I № 25. 53-а.
[2]) Акты Литов.-русск. госуд. I № 56.
[3]) Бершадскій I № 78.
[4]) Русск. Истор. библ. XXVII, кол. 220.
[5]) Русск. Истор. библ. кол. 213. 215. 225. 243. 245.
[6]) Русск. Истор. библ. XXVII, кол. 220. Бершадскій I № 26.
[7]) Русск. Истор. библ. XXVII, кол. 225.

абыхмо ласку имъ вчинили а велѣли имъ за тотъ свой долгъ за годъ брати по 200 к. гр. (л. аренди м. Берестейського [1]).

При передачі Луцького мита Шамаку Даниловичу і Нисану Козці зараховані і ті 530 к. гр., які Шамак Данилович передав, коли тримав в попереднїх роках мито Луцьке [2]).

Иноді при складанню умов аренди думали і про можливість її продовження, зазначували і підвалину для слїдуючої умови після закінчення терміну аренди: наприклад, в листї на мито луцьке краковянину Лерину Герешу на 3 роки „а какъ тыи три годы тое мыто и вагу выдержить, естли бы ся полепшило, тогда мает нам тое цены повышити, а естли бы ся, боже вховай, надказило, тогды мает.... нам тое мыто и вагу спустити“ [3]).

Умовлену суму аренди митники-арендатори виплачували в кінцї аренди, або частками виплачували з наказу господаря.

Система була така. Коли приходилось виплачувати платню служебникам і не було грошей в скарбі, господар доручав се виплатити місцевим митникам з місцевих сум.

Ось приклади з записів в. кн. Казимира.

„Пану Сольтану Маръшалъку 30 к. съ платовъ Здитовъскихъ, а съ коръчомъ Слонимъскихъ, а десять копъ з мыта въ Берестю, а 15 локти адамашъки, а шуба кунья въ скарбе. Маршалъку пану Якубу Ганусовичу 15 съ корчомъ Ошменъскихъ, а 10 копъ з мыта въ Ковне. Олехну Малышковичу 8 копъ съ коръчомъ въ Жолудъку, а 8 копъ съ мыта въ Берестю. Пану Сеньку Олизаровичу 12 к. съ корчомъ въ него жъ, а 8 копъ зъ мыта въ Луцьку. Пану Петру Ѳедьковичу 15 копъ съ корчомъ въ Дубиниковъ, а 8 копъ з мыта берестейского“ [4]).

Такі накази про виплату грошей називались квітаціями і видувались тим особам, які мали отримати гроші за службу з скарба. В записях згадуєть ся про „кіевьскую службу Колонътаевичомъ, кіевъскую шкоду Войтъку Нарушевичу“ [5]).

Коли таких квітацій збиралось багато, хто небудь з служебників брав їх і віз до тих митників, які мали виплатити по сих квітаціях. Ось такий запис.

„Занку, городничому виленскому, а Андрѣю Станковичу послано квитацѣи мемрановъ сто и чотыри слугою Зоанковымъ Клицкимъ. Андрѣй, минцаръ виленскій, в Городне, ноябр. 4 ден, индикт 10 взялъ квѣтацеи и повезъ к Вильни“ [6]).

Бувало і так, що хто будь скупав квітації, а потім отримував за них гроші з скарбу. Так в р. 1522 складено умову з Михелем Езофовичем, по якій Езофович скупає квітації на виплати від служебних і дає за них готовизною, „где кольвекъ онъ можеть сторговати“, а потім отримує за се гуртом заплату від скарбу [7]). Для скарбу се прислуга, яку багатий капиталїст міг лехко зробити.

Тї хто отримали квітації на певну митну комору заявляли про се митникам і вимагали оплати квітації. Часом се було ріпуче вимаганнє до уживання сили уключно.

---

[1]) Бершадскій I № 25.
[2]) Бершадскій I № 47.
[3]) Акты Литов.-русскаго госуд. I № 56.
[4]) Русск. Истор. библ. XXVII, кол. 184. 185.
[5]) Русск. Истор. библ. кол. 182. 186.
[6]) Акты Литов.-русск. госуд. № 97.
[7]) Акты Литов.-русск. госуд. № 160.

Через те і робились спеціяльні нагадування в листах на аренду мита. Чекати треба „року, а силою квитацеи наметывати“ заборонялось в листах, адміністрації місцевій доручалось за сим стежити уважно, не допускаючи до вимагання оплати квітацій силою („ихъ габати и квитацыи силою на нихъ наметывати“). В таких випадках місцевій адміністрації доручалось боронити митників від кривд („ты бы его от тых боронил и не дал бы еси ему никому ни в чом кривды чинити“ [1]).

Часом виплати за служби приходилось очікувати довго і се, розуміє ся, викликало глибоке незадоволеннє служебних. Оден з засобів запобігти сьому було сдавати квітації гуртом кому небудь: се була відстрочка виплат та полехкість для скарбу. Иноді виплачували митники по квітаціях лише частину—половину, або третину, се також викликало незадоволеннє [2]).

Наказуючи спокійно чекати виплати, вряд робив виїмок лише для того, хто отримував квітації „на истраву“, той міг очікувати своєї черги [3]).

Коли квітації оплачені, митник складає рахунок і сплачує решту грошей готовизною: „а чого на квитацеи не видадуть, то мають намъ готовыми пенезми доплатити“ [4]).

Позаяк на практиці бувало, що суми зібрані на коморах шли переважно на оплату квітацій, деякі листи на аренді просто зазначають, що арендні гроші (300 к. гр.) мають бути виплачені по квітаціях, „кому дадимъ жалованья нашого: княземъ и панамъ и дворянамъ нашимъ“ (ар. лист на Мінське мито [5]).

Иноді заздалегідь зазначалось, що арендатор певну частину виплачує на квітації, частину дає готовизною: в листі на мито луцьке було зазначено, що з суми 800 к. гр., на квітації виплачуєть ся 500 к. гр. і готовизною 300 к. гр. [6]).

Листи на аренду ставили певні вимоги від митників. Чи здійснялись такі вимоги на практиці—видно було при рахубі, личбі з митниками.

В призначений термін, як і умовлено було в листі на аренду, або в иньший термін, як випаде вигіднійше для тих, хто брали личбу.

Ѳедько писар брав личбу у войта володимерського Ѳедька Лудовича за інд. 15 і інд. 1. В сім підрахунку зазначено прибуток з володимирського мита по таким періодам. I) „Докуль ся поветрее не почалось“—57 к. 32 гр.; II) за час „поветрія“ від середини листопаду до Різдва—2 к. 28 гр.; III) від Різдва до Середопостья—12 к. 8 гр. [7]).

Перед тим давали личбу з мита володимирського за „полтора года и пят недель“, себ-то 83 тижня або 19 з тижнем місяців [8]).

Часом брали личку від митників і раніїше терміну на бажаннє самих митників. Коли господар був в Меречі, приїхали туди митники путівльські і прохали приняти від них личбу, бо ще й року не прошло, а вже багато видано квітацій на мито путівльське. Господар

---

1) Русск. Истор. библ. кол. 213. 216.
2) Акты Литов.-Русск. госуд. № 54.
3) Русск. Истор. библ. кол. 244.
4) Бершадскій I № 47.
5) Бершадскій I № 47. 53-а.
6) Акты № 89.
7) Акты № 53.
8) Акты № 50.

задовольнив проханнє митників і личба була складена. Виявилось, що за час від середини листопаду до середини квітня сплачено майже двох-річну аренду без малого [1]).

Брали личбу від митників, иноді, врядники короля при його переїздах.

В грудні 1497 р. господар е. м. „какъ былъ тыми разы“ в Берестї, приймав личбу від ключника берестейського („к верной руце“ [2]).

З мита київського давали личбу „у Троцех господару великому князю Александру“ [3]).

З мита путівльського в Городнї е. милости митники путівльські мали здати личбу, але служебник кн. Богдана приніс квітації, а митників не було, рахували без них: видатків нараховано на 540 к. 20 гр., лишилось за митниками 359 к. 40 гр.

З мита луцького брав господар личбу в Слупі і там же видано лист визнаний митнику [4]).

Частїйше брали личбу від митників місцеві адмінїстратори та їх намісники, які керували фінансовими справами на місцях. Знаючи стан митної комори, бо їм доручалось боронити її від усяких кривд, намісники брали личбу від митників, коли закінчував ся термін аренди.

Здаючи личбу, митники зазначали як прибутки свої, так і видатки. При личбі зазначували всї умови в яких проходило збиранне листа і, розуміеть ся, підносили все те, що спиняло нормальний хід працї митної комори. Ось, наприклад, личба в володимирських митників за 1495—1497 рр. Починаеть ся личба з 1/IV 1495 р. і до 10/XI 1497 р., всього, як рахує запис півтора роки і ще 5 тижнїв: приход 65 к. гр. 12 гр. Мито залишено і далї у міщан володимирських. В зимі 1496 р. почалось поветріе, умер від поветрія дяк, не було кому писати. Поветріе почалось „последнее Матки Божи“ (послїдня Пречиста— по теперешньому), за два тижнї поступило 57 к. 32 гр. Потім рахунки поплутано, до Різдва, за місяць поступило 2 к. 28 гр., далї від Різдва до Середопостья 12 к. 8 гр. Отже як бачимо при личбі треба було занотувати всї обставини [5]).

Серед видатків визначне місце займали видатки по квітаціях служебним особам, виданих господарем в оплату їх працї. Часом видатки по квітаціях складали більше половини всїх видатків взагалї і домінували в складі видатків.

Зазначували при личбі також і видатки по иньших катеґоріях: підраховувались видатки по розпоряджению господаря: наприклад в листї київського мита (ключн. київ. Сеньку Полозовичу з Саньком і Мих. Цибулею) зазначено покупки на розпорядженнє господаря в купців кафинців „Охмата, фряжанина, турчина и у Хожисина Намисуренина“ ріжних цінних річий: „перла, шолки, тафта, ковры, чомлаты“ [6]).

Зазначали також всякі видатки на оборону, служебним, які були заняті при тій обороні (пушкарі), на прилади всякого роду (гармати, порохи, кулї).

---

[1]) Акты № 39.
[2]) Акты № 52.
[3]) Акты № 53.
[4]) Акты № 60. 89.
[5]) Акты № 50. 53.
[6]) Акты № 64.

Зазначивши уважно всї сї видатки, зводили підрахунок і виясняли, хто кому винен, чи митники мають ще щось дати, чи вже виплатили все, може з надвишкою.

Ось кілька прикладів таких підрахунків з митних комор, як тих, що були „къ вѣрной руцѣ“, так і тих, що були на умовах аренди.

Мито володимерське держали войт Луд, Сташко, Андрей Хотечовський і Петько. В листопадї 1496 р. здавали личбу за півтора роки і 5 тижнїв. Дали всього 65 к. 12 гр. З мита київського за півтора роки і. 15 та 1 здавали личбу ключник київський Сенько Полозович, Санко і Цибуля: прибутку всього 659 к. 1 гр. і промити дали господарю „товаромъ“ 53 к. гр.; видано за сей час всього 660 к. гр., по 10 квітаціях не все виплачено, кому половину, кому третину [1]).

Берестейські митники Левко Боговитинович і Немира в 1497 р. робили личбу: приходу 164 к. гр., на квітації видано—163 к. гр.

Вони ж дали личбу за слїдуючий період: приходу—552 к. 51 гр., на таку ж суму представили і оплачених квітацій [2]).

Ключник київський 1494 р. здавав личбу з мита. Загальна сума 102 к. гр., все витрачено на господарські листи і зверх того виплачено на квітації—76 к. 40 гр. [3]).

Так само бувало і з арендаторами. Митники путівльські Іван і Петро в 1496 р. здавали личбу за рік. Сума аренди 266 к. гр. 40 гр., на господарські квітації видано 520 к. 50 гр., отже без малого видано всю арендну суму за слїдуючий рік [4]).

Митники київські здавали личбу за три роки: мали дати всього 3950, виплатили 4274, отже виплатили більше 324. При тому зазначено і долї двух найщиків в тій надвижцї—Рабей—$^{61}/_{80}$, Рижко—$^{19}/_{80}$.

Арендатори мита мінського Евлашко і Хведір зклали личбу. За 3 роки мали дати 330 к. гр., дали 305 к. гр. 52 гр., лишилось за ними 24 к. гр. (1496 р. [5]).

Митники київські здавали личбу за 3 роки й зазначили між виплатами: воєводї київському—600 к. гр., плебану житомирському на сухі днї по коні гр., всього за 3 роки 12 гр., „вызнанья на то отъ плебана не положили“. Путівльські митники дали пушкарям двум 12 к. гр. і по шубі і по сукну. Київські митники платили „на городовые речи и на пушкари, на послы, царю Перекопському и на вызнаныи листы воеводы киевского и на касировъ Гармановича и на бискупа киевского“: такі точки видатків згадано в листї личби [6]).

Як бачимо, в деяких випадках митники видавали по квітаціях навіть більше, нїж випадало їм виплатити в призначений період. Коли арендатор виплатив наперед гроші і за слїдуючий рік, або за частину його, в. князь при личбі зазначував, що від арендатора не мають вимагати грошей і за слїдуючий термін.

Путівльські митники тримали мито на повний рік, а видали гроші по квітаціях мало не за цїлий слїдуючий другий рік. В. князь при личбі зазначив, що за слїдуючий другий рік вже не мають з них вимагати грошей [7]).

---

[1]) Акты № 50. 54.
[2]) Акты № 52.
[3]) Акты № 26.
[4]) Акты № 39.
[5]) Акты № 49.
[6]) Акты № 60. 64. 79. Бершадскій I № 22.
[7]) Акты № 39.

Отже бувало так, що на одній митній коморі виплачували дуже багато на квітації, над ту арендну суму, яка припадала в сім році з комори. В таком випадку робилось роспорядженнє, шоб далї на сїй коморі квітацій не оплачували, не приймали до оплати.

Путівльські митники по квітень 1496 р. виплатили по квітаціях так багато над арендну нормальну річну плату, що в. князь приказав до закінчення другого арендного року не вимагати від них виплат по квітаціях. Сповіщаючи про се намісника путівльського кн. Богдана Хведоровича, в. князь наказав намісникови, коли прийдеть ся, боронити путівльських митників від вимог оплати квітацій [1]).

Иноді просто зазначували сю надвижку виплати, обіцяючи при личбі її зарахувати, коли „они тыи три роки выдержать и будуть намъ личбу давати, и мы маемъ имъ тыи пенязи на личъбе положити“ [2]).

Коли при закінченню личби виявлялось, що митники виплатили більше, ніж припадало по умовах аренди, тоді сю надвижку зараховували при сдачі мит на слїдуючий рік. При сдачі новгородського мита Ілї Мойсеєвичу з товаришами зазначено, що за попередню аренду переплатили митники 136 к. гр., отже тепер вони мають давати лише третину звичайної аренди, решта має іти на поповненнє боргу господаря митникам [3]).

---

[1]) Акты № 39.
[2]) Русская Истор. библ. XXVII, кол. 244.
[3]) Бершадскій I № 7.

М. Марковський.

Російські і українські твори Шевченка в їх порівнянню [1]).

(Де що до психольоґії творчости Шевченка).

У Шевченка є кілька українських творів—„Наймичка“, „Варнак“, „Княжна“, „Марина“ і „Відьма“, котрі написані на той же або подібний сюжет, що і його російські повісти „Наймичка“, „Варнак“, „Княжна“ й „Слѣпая“. Порівняннє його українських творів з російськими може дати інтересні висновки до історії творчости нашого поета. Вдатну спробу в сьому напрямку, що торкаєть ся „Наймички“ Шевченка, вже зробив д. І. Франко в своїм габілїтаційнім викладі [2]). Правда, в своїй статті д. Франко зробив основну хибу, думаючи, що повість „Наймичка“ була написана нашим поетом раніше, ніж його українська поема [3]) . Се, як показав д. Кониський, помилка [4]). Проти, не вважаючи на сю помилку, ті виводи, до яких прийшов д. Франко, мають свою вагу, хоч він і каже, що, признавши хронольоґічне першенство поеми, ми б прийшли до зовсім противних результатів, „і сьмію сказати... до зовсім хибного погляду на процес творчости поетичної у Шевченка“ [5]). Д. Франко думав, що один з творів Шевченка і іменно російський був взірцем для другого, і Франко слїдкує за тим, як Шевченко користував ся своїм власним взірцем. По його думці, Шевченко в своїм українськім творі викидав місцевий кольорит російського, концентруючи свою увагу на людях, на їх чуттях і ділах [6]). В творах, писаних первісно по українськи, каже д. Франко, ми все-таки маємо декілька чудових малюнків пейзажів—і то не припадкових та неозначених,—а певних, ясно означених місцевостей. Такі місця є в „Гайдамаках“, в лїричній поемцї „Сон“, у поемі „Сотник“ і др. Але цікаво те, що власне в поемах, яких перший концепт писаний був по російськи, місцевий кольорит являєть ся найбільше затертий і неозначений, так само, як і в „Наймичцї“. Поем таких маємо головно дві: „Варнак“ і „Княжна“. І в прозовій верзії сих поем льокальний кольорит сильний, яркий, в поемі більше або меньше затертий [7]). Що

---

[1]) Сьому питанню присвячена стаття д. Стешенка в Українському науковому збірнику 1916 р. в. II, але він порівнує тільки три поеми Шевченка „Наймичка“, „Варнак“ і „Княжна“, при чому зупиняєть ся більш на першій поемі, присвячуючи її 9 сторін, тоді як двом послїдним він уділяє трохи більш 4 сторін. Крім того, в статті д. Стешенка є такі висновки, з котрими ми не можемо погодитись.

[2]) Записки Н. Т. ім. Шевченка у Львові, т. VI.

[3]) Там же т. III.

[4]) Там же т. VIII, стор. 12—14.

[5]) Там же т. VI, стор. 4.

[6]) Там же т. VI, стор. 3.

[7]) Там же т. VI, стор. 3—4.

до „Наймички“, то з порівнання українського твору з російським Франко приходить до того виводу, що Шевченко, дуже високо ставлючи поезію, в своїх віршах бажав тільки всякий звичайний життєвий факт піднести в ясну сферу ідей, очищуючи вибрану тему від усіх лишніх подробиць, від усіх, так сказати, жужлів буденного життя (16). Далї д. Франко каже, що Шевченко з натури своєї був лїрик, з мягкою, доброю, гуманною душею і т. д. [1]). От з сими виводами д. Франка ми можемо згодитись: взагалї він дає коротку, але виразну характеристику нашого поета. Тільки неясно, чому Шевченко так „строго“ дивив ся на свою музу, коли писав по українськи, і чому він не так робив, коли писав по російськи. Ми знаємо, що російську мову він „уважав мовою черствою, твердою, кацапською [2]) і вболював, що писав нею. Знаємо, що він писав нею на те, щоб „не казали москалї, що він їх мови не знає“ [3]). Більшість своїх творів по-російськи він писав на засланню, по неволї. Ми, звісно, не будемо говорити, що мова Пушкіна та Турґенева—се мова черства, тверда, та і сам поет знав Пушкіна добре і любив його. Але одно—знать і любить поета хоч би і чужого народа, і друге творити на його мові. Коли Шевченко писав по-російськи, то видно, се йому дуже тяжко давалось, грали не тї пружини творчости, і він казав, що російська мова тверда, черства. І як ми будемо порівнувати його українські і російські твори, то тут не має ваги те, котрі з них були ранїще написані—д. Франко дуже докладно старав ся се вияснити, а важно те, як він один і той же факт оброблював в своїх творах. Серед тих творів Шевченка—українських і російських, котрі написані на одну і ту ж тему, є такі, і їх більшість, що зпервоначалу тема їх була розказана по-українськи—напр., „Наймичка“ [4]), „Варнак“ [5]), „Княжна“ [6]), а є і такі, що зміст їх був початково розроблен по-російськи, а уже потім по-українськи, як українські поеми „Марина“ та „Відьма“ і російська поема „Слѣпая“ [7]). Через те, нам здаєть ся, не треба давати великої ваги тому,

---

[1]) Записки, т. VI, стор. 13.

[2]) Зоря 1894, ч. 5, лист до Кухаренка.

[3]) Основа, 1862 р. к. 5, лист до Тарновського.

[4]) Українська поема „Наймичка“ написана 13/XI 1845 р., див. В. Доманицький Кобзарь, 255, порівняй його же Критичний розслїд над текстом Кобзаря 117, порівняй Карський Русск. Фил. Вісник, 1907 р., стор. 102, Кониський, Зап. Н. Т. імени Шевченка, VIII, стор. 14, 19, повість же „Наймичка“ написана на засланню в 1853 або на початку 1854 р., дивись там же XVII, стор. 18—19—20.

[5]) Поема „Варнак“ написана в 1848 р. в Орській кріпости, див. Доманицький, Кобзарь стор. 378, а повість—в 1853 р., див. Кониський, Записки Н. Т. імени Шевченка XVII, 18—19—20.

[6]) „Княжна“ написана в 1847 р. в Орській кріпости, див. Доманицький, Кобзарь. 335, пор. Критичний Розслїд, стор. 187, Кониський VIII, 20, повість же „Княгиня“ написана в 1853 р. (Кониський, XVII, 20). Тут треба вияснить те непорозуміннє, яке явилось у Кониського про схожість „Княгині“ і „Княжни“ через те, що Петров і Франко не дуже обережно обертались з заголовком сих двох послїдних творів Шевченка. Кониський каже, що українського стихотворення „Княгиня“, (як пише Петров) з таким змістом, як російська повість з такою назвою, і повісти російської „Княжна“ (як пише Франко), що послужила Шевченку первообразом для поеми на сю тему у Шевченка, нема (Записки VIII, 16). Тут д. Кониський помиляєть ся: тільки треба казати, що українська поема називаєть ся „Княжна“, а російська повість „Княгиня“, а зміст їх дуже близький, майже один і той же, як ми побачимо.

[7]) „Марина“ явилась в 1848 р. на засланню, Доманицький, 408, „Відьма“—в 1847 р., там же, 309, порівняй Кониський VIII, 20, а „Слѣпая“—котра своїм змістом дуже походить на сї поеми, була написана в 1842 р., Кониський VIII, 8, пор. Поэмы, повѣсти и разсказы Шевченка, 1888, III.

який твір був перше написаний—російський чи український, а треба звернути увагу перш усього на те, які питання розвязані в сих творах, а се виявить нам, що особливо бентежило автора, коли він одно і те ж питаннє оброблював в двох творах, а потім треба обміркувати, як він розвязував сї питання, що поможе нам зрозуміти поетичну техніку нашого поета. Обернемось тепер до сих творів Шевченка і побачимо, що він каже в них і як він каже.

Першім твором в сїм ряді поезій Шевченка зявляєть ся його російська повість „Слѣпая“, написана ним, як ми уже казали, в 1842 р. Зміст її і головнїйші епізоди такі: з початку приведена пісня, котру співає слїпа нища, сидючи з своєю дочкою Оксаною у панського двора коло незапертих воріт: панські хороми давно уже пусті, і широкий двір поріс травою. Мати голубить свою заснувшу Оксану, а автор в досить риторичних віршах каже про те, як люде научать молоду гарну Оксану роспусти і погублять її. Дїло було в осени в чудовий ясний день, і автор, пробуваючи „въ снѣгахъ чужбины“ (в Петербурзї?) „чужими звуками привѣтствуетъ его“ [1]). Скінчивши пісню, слїпа вспоминає, як люде її обідили, і своїми сльозами розбуджує дочку. Дочка каже матері, що їй приснив ся дивний сон, буцїм то вона була в селї, де всї знущались над нею, а син отамана (села) говорив їй, що йому не можна її любити і одружити ся з нею, бо люде будуть сміятись, а про те він все-таки поцїлував її, не так, як мати цїлує. Далї дочка просила матір, щоб вона розказала про своє життє, і та її оповідала, як вона росла хоч в добрій, але в чужій сімї, матері своєї вона не знала, не узнала навіть і потім, як її звали. Вона була гарна, люде її сватали, але молодий дїдич забрав її в свої палати, і вона жила там багато, як панї. Але раз рано зімою вона прокинулась—в палатах все було пусто. Пан виїхав з двору, не сказавши їй нїчого, а слуги вигнали її з покоїв. Довго вона сидїла коло воріт, а потім пішла з початку в своє село, де її косу шовкову покрили хусткою чорною, а далї в чуже село. Всї знущались над нею, навіть нищі, і тільки в лїсї вона знаходила собі тихий приют. Весною у неї родилась оця дочка Оксана, і з нею вернулось щастя нашій бідній жінцї, але не надовго, бо вона скоро ослїпла. Розказуючи своє життє дочцї, слїпа каже, що така-ж нещасна доля випаде і її. Багато лїт сидїли сї нещасні у панського двору, але раз весною ожили палати: то приїхав дїдич молодий. Нещасних розлучили: Оксану заперли в палатах, а мати одягнули і прогнали від двору, щоб вона не сміла там показувати ся.

Мати радїла, що дочка знаходить ся в теплї та добрі, але Оксані випало тяжке життє: правда, вона сидїла в роскішно убраній світлицї, в бархатї і парчі, все її було готове, як панї, сам дїдич приносить її солодку страву, дарить алмази і жемчуг і на колїнях просить, щоб вона не називала його нї паном, нї батьком. Прошло кілька місяцїв, знову настала весна, а Оксана все була невесела і сидїла в своїй тюрмі. Раз вона почула пісню за оградою: то співав той козак, якого вона любила, але, по приказу пана, його тут же убито. Розум Оксани помішав ся, але, не вважаючи на те, раз зімою пяний пан, вернувшись з охоти, прийшов до неї... Мати Оксани не знала, що дїялось з дочкою, вона ходила по святих містах, і коли раз зімою прийшла в рідне село, то побачила великий пожар на панськім дворі, а на тому місцї, де вона з дочкою стільки років сидїла, вона узріла свою

[1]) Поэмы, повѣсти и разсказы Шевченка, 1888, стор. 4.

нещасну дочку, котра на руках, неначе дитину, качала широкий ніж, весь в крові, і божевільна співала і танцювала. Її співи все звертались на пана, на дитину і на того козака, якого вона любила, і якого пан приказав убити, та сї співи досить довгі і реторичні. На кінці Оксана кидаєть ся в огонь і там погибає, а її мати пішла собі з села, співаючи свою любиму псальму. Сюжет сїєї повісти, або деякі її подробиці відбились в двох українських поемах Шевченка, „Відьмі", написаній в 1847 р., і в „Марині", написаній в 1848 році. Роздивимось, як се зроблено.

В поемі „Відьма" ми перш усього находимо лїричний вступ самого автора, в котрому є деякі подробиці, взяті з пісні слїпої російської повісти. В російській повісти Слїпа співає псальму про Йосипа прекрасного. Порівнюючи сю пісню з звісними нам російськими та українськими народнїми псальмами, ми бачимо, що Шевченко досить вільно переробив народню тему, хоч взагалї все таки основні мотиви її задержав. Щож до української поеми, то в її лїричному вступі ми зовсїм не находим мотивів, котрі-б нагадували нам про Йосипа; правда, в українській поемі зустрічають ся іноді фрази, які нагадують нам фрази із пісні Слїпої, але вони передають нам настрій не Йосипа, а самого поета, і туга Йосипа про його індивидуальне нещастє перетопилась у нашого поета в велику тугу про загальне вселюдське нещастє, котре панує на світї. В псальмі слїпої Йосип призиває „людей дѣлить тоску, печаль его (личну) въ чужомъ краю", і позаяк нїхто не обзиваєть ся на сей його призив, то він „тоску о прежней волѣ, прежней долѣ нѣмымъ стѣнамъ" передає і тільки бажає, щоб його стогін доніс ся до його батьків, котрі його так любили. Помсти своїм братам він не хоче і просить Бога, щоб він не карав їх, а йому послав смиреніє. В своїому вступі до української поеми Шевченко каже, що він знову молить ся і знову уповає, знову сльози виливає

І думу тяжкую мою
Нїмим стїнам передаю.
Озовите ся ж, заплачте,
Нїмії, зо мною.
Над неправдою людською,
Над долею злою!
Озовітесь! А за вами
Може озоветь ся
Безталання невсипуще,
І нам усміхнеть ся;
Поєднає з недолею
І з людьми—і скаже
Спасибі нам; помолить ся,
Й тихо спати ляже.
І примиренному приснять ся
І люде добрі, і любов,
І все добро, і встане вранцї
Веселий, і забуде знов
Свою недолю; і в неволї
Познає рай, познає волю
І все творящую любов.

Так уже тут ми бачимо, що Шевченко в своїх українських творах часні індивидуальні мотиви перетоплює в загальні, вселюдські.

Далї поет каже, що в полї на могилї росте осика заклята, що отам відьма похована, і, обертаючись до дївчат, поет благає їх, щоб вони не квапились на панів лукавих, щоб вони кохали ся, з ким хочуть, хоч з наймитами,—тільки не з панами.

Після сих лїричних вступів іде уже самий розказ: коло осїннього Миколи йшли цигане Бендерським шляхом і отаборились біля дороги[1]). Скоро вони почули гумористичну пісню, яку співала неначе

[1]) В описї сих циган, може, можна побачити де-який вплив „Циган" Пушкина: Как вольность, весел их ночлег и мирный сон под небесами (Пушкін). А йдучи, звичайне вольнїи—співали. Потім огонь чималий розвели і кругом його поєїдали: хто з шашликом, а хто і так—за те він вільний, як козак!

пяна молодиця. З великим почуттєм описує нам автор сю молодицю, котра була божевільна:

Жаль і страх!
В свитині латаній дріжала
Якась людина. На ногах
І на руках повиступала
Од стужі кров, аж струпом стала,
І довгі коси в репяхах
О поли бились в ковтунах.
Постояла, а потім сіла
Коло огню і руки гріла
На самім полумі. „Ну так,
Оженив ся неборак!“
Сама собі вона шептала.
І тяжко, страшно усміхалась.
Що-ж се таке? Се не мара.

Моя се мати і сестра,
Моя се відьма, щоб ви знали.

Далї йде балачка між циганом і відьмою, з якої уже можна догадуватись, що ся божевільна постраждала від панів, що в неї були діти, про котрих вона не може забути. Потім всї поспались, не спить тільки старий циган і відьма, і автор знову робить лїричний відступ, в котрому говорить, як люде мордують ся на сьому світї і не можуть навіть спокійно спати. Не спить ся й старому циганові і нещасній відьмі, і вони ведуть між собою балачку, з якої ми узнаємо про долю сїєї відьми, Вона була кріпачкою одного пана, котрий остриг її і взяв з собою у поход на Турків. Там вона в Бендерах привела близнят— сина і дочку, а пан її покинув: „не вступив і в хату, на дітей своїх не глянув, пішов собі з москалями, а вона повернула на Вкраїну.

І що з мене
Люде насміялись!
Трохи була не втопилась,
Та жаль було покинути
Близняточок.

Дома вона застала помираючого батька, котрий простив її перед смертю. Після смерти батька тяжко було жити нещасній сироті: громада вигонила її з батьківської хати, вона мусїла жебрувати. Але ось приїхав пан і забрав її знову з близнятками до покоїв, і вона знову з ним кохалась. Тай докохалась! Сина, як підріс, у лакеї занапастив, а з дочкою став жити, а її дав карбованьця і послав у Київ молитись. Вернулась вона з Київа і застала покої замкнені: пан поїхав і взяв з собою її дочку, остригши її так, як раніше матїр. Все се розказує відьма, пересипаючи свою мову божевільними випадками, але вони дуже натуральні і роблять велике враженнє: почуваєш всю їх велику правду, зовсїм не так, як в російській поемі „Слїпа“. Коли цигане рушили у дорогу, то і нещасна божевільна пошкандибала з ними. Довго вона ходила з ними, і співала, танцювала, „не пила й не їла, неначе смерть з циганами по селах ходила. Потім разом схаменулась, стала їсти й пити, і ховатись за шатром, і Богу молитись“,—її вилїчила стара циганка Маріула [1]). Потім Маріула почала і її вчити лїкарувати, а та вчилась та Богу молилась. Прошло два роки. Жаль чогось стало відьмі, поклонилась вона Маріулї за науку в ноги, попрощалась з циганами і пішла собі на свою країну, рада, рада та весела, мов мала дитина. По дорозї в селах вона болящих питала і травами напувала і всїм помогала.

[1]) Може у Пушкіна взято?

В осени прийшла до дому,
Пустку затопила,
Вимазала, упоралась
І легко спочила,
Мов у раї. Все забула:
Злеє і незлеє;
Всїх простила, всїх любила,
І мов над землею
Святим ангелом вітала,
Так їй легко стало!

Мов в палатах, в своїй хатї
Жити вона стала.
І сусїди не цурались,
Все село любило.
Бо вона все по болящих
День і ніч ходила.
І всїм людям помагала,
І плати не брала,
А як брала, то калїкам
Зараз оддавала.

Особливо її любили дївчата, а хата її нїколи не зачинялась, всього її наносили. Весною привезли із нїмецької землї слабого подаґрою пана з трьома чи й більше лїкарями. Дїтей з ним не було:

„Дочку на хорта проміняв, А сина в карти проїграв". Лїкарі лїчили пана, але нїщо не помогало. Почула про се відьма. І простила!

Святого зїлля наварила,
І милосердная з села
Лїчити ворога пішла

В палати сумниї. Просила,
Щоб пана зїллям напоїть:
Божила ся, що буде жить!

Але лїкарі не допустили, прогнали, трохи ще й не били.

Взяла горщечок, та й пішла;
Ідучи дїточок згадала,
Заплакала, і жаль їй стало,
Що панові не помогла.

Настала весна, а панові гірше і він звелїв позвати відьму. Прийшла вона і нищечком за грішного „Отче наш читала". Пан неначе прокинув ся, глянув кругом себе, і на неї, та й закричав: „Не треба, не треба! Іди собі!.. Або стрівай... Чи ти не забула? Прости мене! Прости мене!" І сльози блиснули в-перше з-роду. „Я прощаю... я давно простила..." І свічку дала в руки і перехристила, потім вона сороко-уст наймала. У Київ ходила та за пана, за ворога Господа молила". А як вернулась до дому, то все навчала дївчат, як їм слїд жити, і заклинала, щоб з панами не кохались. А як прийшла весна, то відьма пішла в поле збірати зїлля, та там і померла. Поховали її без попа на могилї і осиковий кілок забивали, а дївчата уквітчали могилу квітками, і осику поливали дрібними сльозами.

Такий зміст сїеї поеми. Вона робить дуже велике враженнє своєю правдою: нема нї одної риси, котра б була зайвою або не натуральною. І з сього погляду її і не можна рівняти з російською поемою „Слѣпая", в котрій, як ми уже казали, є досить мельодраматичних епізодів. З наведеного змісту ми бачимо, що обидві поеми і російська і українська східні між собою в деяких мотивах: і в українській, і в російській поемі пан живе зпервоначалу з матірю, а потім з дочкою; в російській сина у нього нема; але в українській поемі збожеволїла мати, коли не найшла, вернувшись з Київа, своїх дїтей і пана, а в російській—дочка, котру пяний пан, убивши її козака, примусив бути йому за жінку. Після сього вона стеряла розум , убила пана, і підпалила покої, тодї як відьма в божевіллї тільки грозилась розірвати пана, а потім його простила. Але не в сих одмінах вага всього дїла: головнїйше те, що кожний епізод, що рисує нелюдскість пана, визиває у нашого поета великий лїричний настрій, який і пронизує всю поему: так і бачиш сильно зворушеного поета, котрий не стільки хоче опи-

сати звісний факт, скільки вилити те своє почуттє, яке визиває у нього сей факт. Се ми побачимо і з других поем Шевченка.

В поемі „Марина“, в котрій те-ж є мотиви, східні з „Сліпою“, поет прямо каже, що, неначе цвяшок в серце вбитий, отсю Марину я ношу“.

Подивимось же тепер, які епізоди російської поеми „Слѣпая“ розроблені в „Марині“ і як вони розроблені.

Селом йшло весіллє, а з костьолу їхав пан,—навіть не пан, а управитель, котрий і побачив молоду. Другий год як він з німецькими слугами забрав ся голий в сей куток, а що тих бідних покриток пустив по світу з байстрюками, хоч мав кралю жінку і двох дітей! Побачивши молоду, він зараз же приказав молодого завезти в город і заголить в москалї, а його жінку взяв до палатів за покойову. Мати Марини прийшла за нею у пана просити, так звелїв не пускати, а як прийде—бити. І вона пішла ридаючи в село, але коли вона дома опинилась і побачила, що в хатї нема її Марини, то вона ледве-ледве вийшла з хати. „Пішла на гору на прокляті палати глянуть, тай пішла аж до палат. Під тином сїла і ніч цїлїсїньку сидїла та плакала. Уже з села ватажники ватагу гнали, а мати плакала, ридала. Уже і сонечко зійшло, уже й зайшло, смеркати стало,—не йде сердешная в село, сидить під тином. Проганяли, уже й собаками цькували,—не йде, та й годї. А Марина в сукні білїй, неначе білиця, Богу молить ся, та плаче, замкнута в світлицї. Опріч пана у світлицю нїхто не вступає: сам і їсти їй приносить і просить, благає, щоб на його подивилась, щоб утерла очі. І дивити ся не хоче, і їсти не хоче. Мордуєть ся лях поганий, не зна, що й почати; а Марина вяне, сохне у білих палатах. Уже й лїто минуло ся, зіма уже на дворі; а Марина сидить собі, уже й не говорить і не плаче. Оттак її доканав небогу, той правитель! А все-таки не вдїє нїчого, хоч заріж її, та й годї! Така уже вродилась“. І от раз у вечері вона дивилась на лїс чорний, а зза-лїсу червоний, дїжою місяць сходив. „І я колись була молодою“. Прошептала, задумалась, потім збожеволїла і заспівала. А пан червоний від пянства—аж горить—іде в сей час в світлицю до Марини, як і в поемі російській „Слѣпая“. А мати все, нїби в хатї, на холодї сидить коло воріт, неначе одуріла. Мороз лютує, аж скрипить, луна червона побілїла. Аж глянь! палати зайняли ся. Пожар!“ Збірались люде і дивувались. І було, на що дивувати ся: Марина голо-на голо перед будинком танцювала у парі з матїрю, і страх! з ножем окровленим в руках і приспівувала, зовсїм, як в поемі „Слѣпая“. Марина, як і в поемі „Слѣпая“, зарізала пана і підпалила будинок. Тут, як і в поемі „Слѣпая“, ми маємо діальоґ між Мариною і матїрю, але всї речі Марини вповнї натуральні, треба навіть чудуватись, як поет зумів тут чисто Шекспіровою кистю намалювати нам тяжкий недуг Марини. В божевільних річах Марини є деякі відгуки тих фраз, які говорить Оксана в поемі „Слѣпая“, напр. (Дїдич) „сулил намісто с дукачами, зачѣм ты (мати) не велѣла брать? вѣдь, им бы можно удавиться?“ („Слѣпая“, 28) „Хоча б намисто було взять: оце-б повісилась“ („Марина“, стр. 407), або: „И пташкам воля в чистом полѣ, и пташкам весело летать, а мнѣ так весело в неволѣ дѣвичью молодость терять“ („Слѣпая“, 29) „І пташкам воля,—в чистім полї і пташкам весело лїтать, а я зовянула в неволї“ (407), але все те, що ми знаходимо в російській поемі, в українській перетворено в чисте золото, нема нї одного слова зайвого, котре б мішало чисто художньому настрою. Кінець української поеми відріжняєть ся від російської: Марина утїкла в поле,

куди за нею пішла і мати, і їх обох уже весною знайшли, як орали поле, і на могилї поховали. І знов, вдивлюючись в композицію сієї поеми, ми бачимо, що головним чином нашого поета займало питанне про те, що люде, бючи поклони, з братами діють, а не те, щоб намалювати детально ті події, про які він розказує в своїй поемі.

Се ми роздивились ті поеми українські нашого поета, котрі неначе мали взірцем, кажучи словами Франка, російський твір. Тепер обернемось до двох його творів теж українських, котрі були написані раніще творів російських, і котрі, держучись термінолоґії Франка, неначе служили Шевченкові взірцями для його російських творів: се „Варнак“ і „Княжна“. Роздивлюючись сї твори, ми будемо виходити з українських поем, бо вони були написані раніще.

В поемі „Варнак“ поет каже, що, тиняючись на чужині по-над Елеком, встрів він діда вельми старого—се був наш земляк і недомучений варнак. У неділю вони якось в полї зустрілись і розбалакались. Старий згадав свою Волинь святую і волю-долю молодую, свою бувальщину і розказав поетові про своє життє. Жив він на Волинї і був кріпаком старої панї, у котрої були малі паничі, однолїтки з ним. Вона взяла його в покої синкам на виграшку. Росли, росли панята, виростали, як ті щенята, покусали не одного мене малі, каже поет. Паничів почали вчити. Вчили і розказчика, хоч його навчання слїзьми і кровю полилось. От він вже і вивчив ся, і просить собі волї, так панї не дає, і в москалї, проклята, не голить. Пішов він до рала, а паничів в ґвардію поопреділяли. Працює неборак, а у сусїда виростала у наймах дївчина. Він думав з нею одружитись, і веселити ся, і жить, людей і Господа хвалить, прибрав ся до весїлля, накупив і краму, й пива наварив, але старої панї бахур сивий окрав той крам, розлив те пиво, пустив його дївчину покриткою. Покинув неборак ниву і рало і пішов в писарі в громаду. Минає рік, він собі братаєть ся з людьми, та добрих хлопців добірає. Минув і другий рік. Коли на третє лїто приїхали паничі, уже засватані. Довго вони бенкетували, та молодих дївчат в селї, мов бугаї, перебірали, звичайне, паничі!... Але коли вони повінчались в домашньому костьолї—бо були ляхи—то розказчик з своїми побратимами їх зустрів і всїх—княжат, панят і молодих—всїх перерізали. Після сього неборак з своїми товаришами пішов шукати нової хати і знайшли зелену хату і кімнату у гаї темному. В лугах, в степах широких, в байраках глибоких—всюди хата! Нашого розказчика вибрали господарем, семя їх що-день росла і вже до сотнї доросла. Неборак різав все, що паном звалось. Без милосердія і зла, а різав так... До сльоз, до крови, до пожару, до всього, всього він привик. Було, мов жабу ту, на списї спряжеш дитину на огнї, або панянку білолицю розіпнеш голу на конї, та й пустиш в степ. Але все се докучило йому. Тяжко йому стало, хотїв він зарізати себе, але раз вийшов він з Броварського лїсу з ножем в халяві, щоб зарізати ся, і побачив:

Мов на небі висить—
Святим дивом сяють
Богом розмовляють.
Тихо зазвонили
. . . . . .
До полудня плакав.
. . . . . .
І перехристившись,
Святим помолитись.
Пішов собі тихо в Київ
Та суда, суда людського
У людей просити.
Святий Київ наш великий!
Храми Божі, нїби з самим
Дивлю ся я, а сам млїю.
У Київі, мов на небі...
Я плакав,
Та так менї любо стало.
. . . . . .

Повість російська „Варнак“ по розміру далеко більша, ніж поема, але в художньому напрямку вона не дає ні одної нової риси, навпаки, те, що в поемі було намальовано коротко, але виразно, вона тільки поширює, розводняючи т. с. чудові картини поеми. Перш усього, поет каже, що в тій гарній країні, де він був, на засланні—себ-то в Солянній Защиті, він бачив, не вважаючи на богатство, гидку грязь і темноту. Там він познайомив ся з старим чоловіком, котрий мав величну постать: се був колишній варнак, чоловік добрійшої душі. Жив він в хаті, котра нагадувала українські хати, і взагалі хтів в свойому життю хоронити звичаї українські. Родом він був з Волині і був „образован, как любой аристократ того времени, с тою разницею, что любил читать и в особенности итальянских поэтов—Бокаччіо, Аріоста, Тасса, а „Божественную комедію“ он наизусть читал“ (34). І він розказав авторові повість свого життя. Був він кріпаком одної польської пані. Рано він зтеряв своїх батьків, і за ним дивилась сусїдка його, баба, у котрої була дочка, старша від розказчика на кілька літ. У баби побачив його піп і взяв його до себе, щоб навчить грамоти, але у попа був дуже нехороший син Ясь, і розказчик утїкав часто від попа. Раз, боячись прийти до дому, щоб його знову не відвели до попа, де-б його били, він заночував в полї. Там побачив його лановий і, узнавши, що у нього нема батьків, повів його на панський двір і віддав на руки управляющому. Плохо йому там було, грамоти його не вчили, а бив і щипав, хто хтів. Весною його побачила пані і опреділила компаньоном і лакеєм до свого сина Болеслава. Се був нехороший хлопець, котрий з погордою відносив ся до хлопського сина, але у нього була дуже добра гувернантка Магдалина, котра і почала вчити розказчика зпочатку французької мови, а потім і італїянської. Розказчик швидко навчив ся сих мов і навіть музики, так що „через год с небольшим мог с нею играть в двѣ руки нѣкоторыя сонаты Моцарта и Бетховена (?) (41 стр.). Коли молодий ґраф підріс, то його віддали до навчання в м. Вільно. Скоро розказчика засадили в економічну контору писати. Обїзжаючи раз поля, він побачив одну жінку, котра показалась йому знайомою. Се була дочка тої баби, котра пеклувась про нього, як він остав ся сиротою. Вона вийшла заміж, але чоловік її покинув і кудись пішов, а вона зосталась одна з дївчиною Марисею. Розказчик задумав оновити свою хату, яка стояла пусткою, поселити там сю бабу, а потім одружитись з Марисею. Скоро він зробив ся конторщиком, а потім і управителем у пані. Він рішив, що після Різдва повінчаєть ся з Марисею. Тим часом вернув ся до дому молодий ґраф, а розказчикові прийшлось кілька недїль проїздити в Одесу, щоб спродати панський хлїб. Коли він вернув ся до дому, то свою Марисю він побачив в панськім будинку в нїмецькім убранні і дізнав ся, що вона стала любовницею пана. Він хтїв убить ґрафа, але його схопили і кинули в льох. Скоро ґраф, укравши гроші у матері, виїхав за границю, а розказчика випустили на волю. Він побіг, куди бачили очі, і зайшов в шинок, що стояв у полї. Там він зустрів двох розбишак, котрі присогласили його пристати до їх шайки. Він згодив ся,—тільки ранком, перед тим, як піти зовсїм з рідного села, спалив свою хату. Пройшов місяць, і він зробив ся дїйсним розбишакою: правда, він нїкого не убивав, але немилосердно грабував богатих жидів і панів і віддавав бідним. Його обібрали отаманом, і через чотирі місяцї у нього уже було більш сотнї удальців, а через пів-року коло трьох сот. Раз його шайка піймала ґрафа і роздягнула його до гола, але розразчик відпустив його, давши навіть червонця кучеру на водку. Після

сього він скоро заболів, а як видужав, то йому захтілось побачити Магдалину, але жид-корчмар, через котрого він послав її записку, віддав її ґрафу, і той прийшов його арестувати. Розказчик убив ґрафа, але, хоч він міг спастись, сам пішов на двір до пані і там його звязали і кинули знов в льох. Його спасла шайка, котра явилась йому на виручку, і порізала й в огонь покидала живих гостей пані, котрі приїхали на похорони ґрафа. Навіть грудних дітей не пожаліли! Але як розказчик був хорий, то він попросив своїх товаришів, щоб вони віднесли його в хатку титаря того села, до нього приязного. Там він побачив ся з Магдалиною і Марисею, простив Марисї її зраду і пішов в Житомір до губернатора, щоб явити ся до суду.

Як ми бачимо, російська повість передає все те, що ми знаходимо і в українській поемі, але дуже водянисто, а занадто сентіментально. Вмісто справжнього ліризму, який через край переповненого серця автора бє в поемі, в повісти ми бачимо багато моральних холодних річей, котрі роблять велику хибу сїй повісти з художнього погляду. Такі фрази, як: „Нѣт, как ни печальна наша жизнь, но мы не вправѣ ее прекратить. Пускай тот ее от нас отнимет, кто даровал нам ее“ (44), „О, лучше не родиться, чѣм быть свидѣтелем и причиною такого ужаса“ (58, того, як вбивали і палили живих людей),— „Святое, великое дѣло религія для человѣка, тѣм болѣе для такого, как я, грѣшника“ (60)—ми часто зустрічаємо в сїй повісти, не кажучи уже про те, що за год навчитись грати Моцарта і Бетховена в дві руки (?) неможливо. Дуже сентіментально оповідає розказчик і про те, як він їдучи степом, довго слухав чабана і плакав від радости (48). Є в повісти і дословні місця, перенесені з поеми, напр.: розбійники кажуть: „палаты наши—зеленая дубрава, майданы наши—степь широкая, привольная (50) і т. д. (пор. „Варнах“ стор. 377).

Тіж характерні риси ми бачимо і в послїдньому творі сього напрямку—„Княжнї“ і „Княгинї“. В поемі українській „Княжна“ поет, пробуваючи в неволї, зпервоначалу обертаєть ся до зорі вечірньої і прохає її розказати, що дїєть ся в природї України, а про людей він сам розкаже її, щоб вона на другий день тихенько переказала Богові. Далї поет описує село на нашій Українї—неначе писанка село!

Зеленим гаєм поросло,
Цвітуть сади, білїють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво, а кругом
Широколистиї тополї.
А там і лїс, і лїс, і поле,
І синї гори за Днїпром.
Сам Бог вітає над селом!

В тому господньому селї жив приблуда князь, була й княгиня. Вони були богаті: високі на горі палати, чималий у яру ставок, зелений на горі садок, і верби, і тополї, і вітряки на полї, і долом геть собі село по-над водою простяглось. Весело жилось в тих палатах: музика грала, вино рікою лилось, а князь аж синїй похожає, та сам несмілих наливає, та ще й покрикує: „Вівáт“. Але ся панська гулянка тяжко відзивалась на шкурі кріпаків: мужицькі душі аж пищать. Так жив князь, а княгиня не брала участи в сих бенькетах. Її і в сїни не пускає князь. А сама винувата! Батько й мати не хотїли її видавати за князя, але вона втїкла і повінчалась. От і князь! І Шевченко, віддаючись течії свойого ліризму, плаче над долею бідної княгинї справж-

німи сльозами, котрі зявляють ся дійсними алмазами його поезії. Але княгиня скоро нашла собі утіху: у неї родилась дочка, і тут поет видає своє власне почуттє, кажучи, що діти—то велика Божа благодать! Ніби на світ народилась княгиня, неначе вперше сонце побачила,—так раділа дитиною княгиня, сама й годувала її, не так, як другі. Та не довго втішалась княгиня, скоро занедужала. Князь схаменув ся, за бабами-знахарками по селам метнув ся, але вони лічили, лічили, поки її безталанну в труну положили. Ніхто не думав про її дитину, і воно замурзане бігало по селї, але на кінці нашлись добрі люде, котрі відвезли княжа в Київ у інститут. А князь гуляє, хоч в селї його та і по всїй Україні стогне холод. Тисячами гинуть голодні люде. Скирти гниють, а пани й полову жидам продають, та благають Бога, щоб довше був голод, бо се їм корисно. Минають лїта, люде гинуть, а князь пє, гуляє, та жида з грішми виглядає. Коли се з Київа привезли княжну. В городї вона була весела, але коли побачила знівечені села, то засумовала. Почала вона ходити по селї та помогати голодним, і її звали матїрю святою. А тим часом в селї появились жиди з грішми, і князь запродав їм з половою жито, і устроїв бенкет в гаї, де чулись срамотні пісні і де галас жіночий аж лящав. Довго сю ніч не спала княжна, але зморена накінці заснула. А в гаю уже все покотом лежало: не лежав один тільки князь: він допив останню каплю і пішов до своєї дочки і зробив над нею насильство. В хатї, де спала княжна, почув ся гвалт, і плач, і в той час скирти і клуня занялись, але їх народ не тушив. І знову автор проливає чисті людські сльози над нещастєм княжни, і коротенько розказує про її дальшу долю: вона постриглась в Київі в черницї і померла в Чигринї в манастирі, куди прийшла до святих міст.

В російські повісти „Княгиня“ автор перш усього з великим почуттєм споминає про своє село, про свій роскішний сад, кращій, ніж „уманскій и пэтергофскій“ (?), потім розказує про свої дитячі роки, як він вчив ся у дяка і т. иньше. Далї він каже, як після 20 років всяких нещасливих подій він, їдучи до своєї сїмї, заїхав в одно погоріле село коло м. Козельца. Там він перебув який час у одного хазяїна, у котрого побачив якусь жінку, одягнену в чистий чепчик і німецьке платтє. Ся жінка і розказала йому про життє своїх панів. Пан її був добрий, мав невелике село, але хороше його упорядкував, поставив на горі два вітряки і т. д. Скоро він женив ся, і на другий, чи третїй год Бог їм дав дочку. Жив пан хороше, і поет лагідними рисами малює становище селян його, кажучи, що в його хуторі була вічна великодня субота. Але жінка князя була дуже горда і задумала видать свою дочку тільки за князя або ґенерала[1]). Дочка любила сина їхняго сусїди, але мати заставила її вийти заміж за першого князя, який їм зустрів ся. Сей князь був недобрий чоловік, на жінку не звертав ніякої уваги, завів у кімнатах псарню, задавав кожний день бенкети, на котрих кричав раз-у-раз „Ура“, а жінка його сидїла в своїй хатї та рікою розливалась. Але настав голод, навіть собаки розбіглись;—князь же зовсїм не дбав про людей. Княгиня, коли не було дома чоловіка, ходила з своєю нянькою по селу і роздавала хліб, але сим не помогла бідї. Перед Різдвом у неї родилась дитина, котру вона сама годувала. Але скоро після христин дитини приїхав князь з города і привіз з собою якусь жінку, котру назвав своєю сестрою. Кня-

[1]) Сей мотив—видача матїрю заміж силою за богатого-немилого являєть ся основою баляди Шевченка „Марьяна“.

гиня терпіла все, але скоро занедужала. Князь питав її, чи послать за доктором, але вона не захотіла. Голод же все поширював ся, але князь про те не думав, і солому, і полову,—все продав жидам. Накінці надумав ся він устроїти бенкет в гаї, щоб було вільніще пити. Щоб виднїще було бенкетувати, князь звелїв поставити по кінцям стола смоляні бочки і запалити їх. Від сього загорілась клуня, а потім і панські будинки і все село. Побачивши пожежу, княгиня зпервоначалу неначе оніміла, потім кинула свою дитину до долу і почала рвати на собі волосє. Потім вона трохи прийшла до розуму від холодної води, котру її лили на голову, але знову неначе збожеволїла і почала сміяти ся, співать, та так жалібно і страшно, що всї повибігали з хати. Мати повезла її в Київ в кирилівський манастир. Вся повість написана з тою метою, щоб навчить людей, як не треба виходити за нерівню.

Роздивимось тепер взагалї, які ж питання підіймає Шевченко в названих творах і як він їх рішає. Приєднавши сюди і його повість і поему „Наймичка“, ми бачимо, що се головним чином питання про кохання: в пору Шевченка, на його очах, багато розігравалось траґедій на основі кохання, особливо тодї, коли в се дїло вмішував ся пан або москаль. Шевченко дуже поважає сїмю і уважає її неначе основою життя: хто порушає сю основу, той робить великий гріх, котрого не простить Бог. Обертаючись часто до дївчат і постерегаючи їх, щоб вони не квапились на панів поганих, він каже:

Бо згинете, осміяні, наробите слави,
Злої слави на сїм світї, А на тім! Крий Боже!
За гріхи такі великі Сам Бог не поможе.

Для нього нема кращої картини, як молода мати з малою дитиною на руках, і коли замість такої чудової картини він бачив сумну тяжку траґедію нещасної покритки і бідних байстрят, то він розказував про них та плакав.

Менї їх жаль... Мій Боже милий!
Даруй словам святую силу—
Людськеє серце пробивать,
Людськиї сльози проливать:
Щоб милость душу осїнила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дївчаток, щоб навчились
Путями добрими ходить,
Святого Господа любить,
І брата миловать (Марина, Кобзарь, 402).

І Шевченку належить, як каже проф. Сумцов, „заслуга обстоятельнаго изученія соціальних условій, порождавших при крѣпостничествѣ покрыток, и заслуга изображенія их не только художественнаго, но и гуманнаго, в интересах пробужденія общественной совѣсти и состраданія [1]). В сьому напрямку наш поет йшов іноді дуже далеко, і навіть малював такі картини, котрі не відповідають дїйсности, напр., в поемі „Катерина“, де розказуєть ся, як батьки виганяють з дому Катерину за те, що вона привела байстря. На селї і за кріпацтва, і тепер не дуже то гостро відносять ся до покриток і байстрят, і живеть ся їм не так то уже тяжко. В „Княгинї“ ж Шевченко розвязує

[1]) „Мотивы поэзіи Шевченка“. Изъ украинской старины, стор. 95.

питаннє про вихід заміж за нерівню, що теж кінчаєть ся для жінки нещасливо, і проти чого він теж остерігає дівчат.

Художні-ж прийоми нашого поета скрізь одні і тіж. Чи він пише раніще російський твір, а потім неначе перероблює його в український, чи він раніще співає свою українську поему—скрізь він йде одним шляхом: він не малює нам тих обставин, серед котрих розвертаєть ся його подія, він не рисує нам ярких типових постатів, з котрими коїть ся нещаслива пригода—бо всї його Наймички, Катерини, Марини, Відьми — се образи на одну стать [1])—він хоче пробудить своєю лїрою добрі почуття та добрі відносини до сих нещасних жінок, і думає се зробить не стільки малюнком горя нещасної людини—хоч і тут він іноді підіймаєть ся до вдатньої художньої височини творчости, напр., рисуючи божевілле Марини та Відьми, скільки натхненною лїрикою, котра виривається з його наболїлої душі і з незвичайною силою доходить до серця читача. І я не знаю другого поета у всесвітнім письменстві, котрий би нагадував нам з сього приводу Шевченка. Приближуєть ся до нього в сьому напрямку тільки великий анґлїйський поет Байрон, твори котрого Шевченко „знав і читав“ [2]), і здаєть ся, що в творах нашого поета можна найти деякий вплив Байрона. Конешно, Шевченко не міг підняти ся на ту височінь кругозору сучасного, яку ми бачимо у анґлїйського поета, бо обставини їх життя були дуже ріжні, і не таку школу пройшов кріпак-мужик, як анґлїйський льорд, хоч думку про неосвіченість і тільки про ґеніяльну інтуїцію нашого поета треба тепер зовсїм полишити хоч би уже після статті Ніковського—„Библїотека Шевченка“, котра показує, що Шевченко „був освіченою людиною свого часу і стояв освітою нехай самоосвітою на одному рівенї з усїма, що мали освіту систематичну, що могли називати ся по культурі кращими представниками тодїшньої російської інтелїґенції,—не кажучи вже про тодїшнє українське панство, котре читаннєм, смаком, інтересами, тим, що називаєть ся справжньою культурою, не дорівнювало Шевченкові [3]). І Байрон, можна думати, багато поміг нашому поетові в розвою його думок, і менї здаєть ся, що і основну форму своєї поезії, і її провідну думку—вселюдські ідеали—Шевченко взяв у Байрона, перетопивши, звісно, їх своїм індивідуальним духом. Звісно, що Байрон не був епіком, а скоріще лїриком, котрий витворив особливий тип т. з. байронової поеми—поеми лїро-епічної, в котрій не даєть ся детального малюнку сюжету, а розвиваєть ся він тільки в загальних рисах, причому вся поема звичайно буває пронизана глибоким натхненним настроєм самого автора. Після казнї Уго Паризина десь счезла: що з нею лучилось, не звісно: „судьба несчастной скрыта мглой, той тайны скорбной, как бывает, никто не знал и не узнает“ [4]), як нїхто не догадаєть

[1]) Справдї, що ми можемо сказати такого типічного про Наймичку, щоб воно відрізняло її від Катерини або Марини і т. д.? Франко каже, що Катерина відрізняєть ся від Наймички тим, що вона натура палка і, не стерпівши тої наруги, яку вона побачила від свого милого, загинула, не дбаючи про свою дитину, а Наймичка—се сильна волею людина, котра весь свій вік віддала турботам про свого незаконного сина. Ріжниця ся є між ними, але об сьому нам тільки каже автор, а не показує нам в яскрявім образї, як проявляють ся сї типові риси. Теж можна сказати і про Марину з Відьмою: Марина се теж неначе рішуча натура; коли пан над нею надругав ся, то вона збожеволїла і убила його, а Відьма, найшовши собі добре дїло—лїчити недужих, потроху прийшла до себе і простила свойому панові, хоч він і багато горя їй заподіяв, але вона колись любила його.

[2]) Книгарь, 1917 р. число 3, Ніковський, Бібліотека Шевченка, стр. 107.

[3]) Книгарь 1917 р., число 3, Ніковський, Библїотека Шевченка, стор. 108.

[4]) Байрон, т. І, вид. Гербеля, стор. 59.

ся, чого вмерла Марія в поемі Пушкіна „Бахчисарайскій фонтан“. Так і Шевченко не розказує нам, як Марина зарізала пана, а тільки малює картину, як вона божевільна танцює „з ножем окровленим в руках“ і приспівує і т. д. Конешно, можна сказати, що вплив Байрона був на нашого поета не безпосередний через Пушкіна, Лермонтова, Козлова і др. Пушкіна Шевченко, як ми уже бачили, любив і знав [1]), але дійсного впливу його на Шевченка ми не знаходимо, бо таланти їх були ріжні: Пушкін був великим обєктивним поетом, тогді як у Шевченка головним чином грали ліричні струни. В своїй звісній праці „Шевченко і Міцкевич“ д. Колесса указує на той вплив, який мав Пушкін на нашого поета, але, як він сам каже, сей вплив відбивав ся більш в поодиноких рисах та невеликих сюжетах, загального-ж впливу Пушкін на Шевченка не мав [2]). Не бачимо ми тако ж великого впливу на творах Шевченка і поезії Лермонтова, хоч Шевченко дуже його високо ставив, як артиста [3]),—бо молодий індивідуалістичний настрій поета—сверх-чоловіка не будив в його гуманній душі східного почуття.

Дещо тільки відбилось на творах Шевченка із поезії третього байроніста російського письменства—Козлова [4]), і Колесса, йдучи дальше д. Третьяка, котрий указав на схожість кінця Шевченкової поеми „Варнак“ з одним місцем повісти Козлова „Чернець“, де розказуєть ся, яке велике вражіннє зробив звон колоколів на злочинців,—д. Колесса каже, що „Чернець“ і „Варнак“ мають подібній цілий сюжет. Чернець розповідає сам історію свого життя: він—сирота полюбив дівчину—і вже мав з нею одружитись, коли став йому на перешкоді ворог—що бур опісля причиною смерти його милої. Герой повісти вбив ворога, а сам пішов у ченці, щоб спокутовати свій гріх [5]). Як бачимо, сюжет сей доволі схожий з сюжетом „Варнака“,—тільки герой „Чернеця“, як і його дівчина, належать до інтеліґентної сімї. Але в обробленню сього східного сюжету проявилась вся ріжниця способів обох поетів. Тоді як Козлов розроблює сей сюжет в таких загальних, я-б сказав, банальних рисах, Шевченко, по свойому звичаю, пронизав свою поему глибоким почуттєм, хоч і не встеріг ся деколи мельодраматичних ненатуральних епізодів, очевидячки, під впливом самого Байрона. Тоді як у Козлова його герой, після того як він зтеряв жінку і дитину по вині свого ворога—

Бросил край наш опустѣлой,
Один в отчаяньи, в слезах,
Блуждал, с душой осиротѣлой,
В далеких дебрях и лѣсах,

і не думав мститись свойому ворогові і тільки випадково, вернувшись до дому і зустрінувши його на дорозі, вбив його,—варнак Шевченка, як і майже всї окривжені герої Байрона, робить ся розбишакою і ріже людей. Людей ріже він, як ми уже бачили, без всякого милосердія, неначе Альп Байрона, котрий „кров в сраженьях расточал“. Думаєть ся нам, що таку відміну в настрої свого героя, після того як він зтеряв дитину і жінку, в порівнянні з повістю Козлова, Шев-

---

[1]) Основа, 1862 р., Січень, 60—61.
[2]) Записки Наукового товариства імени Шевченка в Львові, т. III.
[3]) Основа, 1861 р., XI—XII, Щоденник, стор. 11—12
[4]) Твори Козлова Шевченко читав і знав, див. Ніковській, Книгарь, 3 число стор. 111.
[5]) Записки Наукового тов. ім. Шевченка, т. III, стор. 45, примітка 3.

ченко зробив під значним впливом поезії Байрона. Се зазначує і д. Колесса в своїй статті про Шевченка та Міцкевича, кажучи, що Козлов був великим приклонником Байрона і за його посереднитством відбилась легка закраска Байроновської поезії, в Шевченковому „Варнаку“ та в „Москалевій криниці“ [1]). Ми тільки думаєм, що сей вплив був безпосередній, як се ми показали на обробленню одного і того ж сюжету у Козлова і Шевченка. Крім того, вплив Байрона ми можемо указати і в поемі Шевченка Титарівна, де також, як і в „Москалевій криниці“, рисуєть ся герой, котрий ніяк не може забути образи, яку йому зробила богата дівчина Титарівна: вона насміялась над ним при людях, не схотіла з ним танцювати, сказавши, що про його є наймички, але вона його любила, і коли він через три роки зявив ся у своїм селї богатий, то вона так його покохала, що неначе панові годила, тай догодилась до самого краю! Настало горенько Титарівні— уродилась у неї дитина, і вона хотіла вкинути її в криницю, щоб позбутись сорому, але не могла сього зробити:

То підійде до криниці, То знов одступає,
А з калини, мов гадина, Байстрюк (її любий) виглядає.

Положила на цямрину Титарівна сина тай побігла, а Микита вийшов із калини тай укинув у криницю свого сина, неначе те щеня, а сам пішов співаючи розказати соцькому, щоб ішов з громадою дитину шукати. Ся постать мстивого Микити нарисована, очевидячки, під сильним впливом Байрона.

Такі поодинокі факти і риси схожі з творами Байрона ми знаходимо в поезії Шевченка. Але що важнійще, се те, що загальний настрій поезії нашого кобзаря неначе натхнутий творами великого поета анґлійського. Ми знаємо, що Байрон раз-у-раз бентежив ся загально людськими питаннями, ми знаємо, що вся його поезія є не що иньше, як зла критика того стану, який панував тоді на Заході. Головним же мотивом його творів була думка про те, що люде не уміють жити, не уміють зробити собі на землї рай, а роблять пекло.

Там, гдѣ вся страна
Богом в жилище создана,
Гдѣ все—и нѣга и краса,
Гдѣ всѣ природи чудеса
Разлиты щедрою рукой,
Там люди с злобною душой
Стремятся радость омрачить
И рай в пустыню обратить.
Как духи злобы, вторгшись в рай,—
Низвергли ангелов с небес—
И свѣт померк и день исчез,
Так свѣтел край, так полн отрад,
Так в людях зло—и смерть и ад [2]).

Щевченко неначе повторює сї слова Байрона, коли каже:

Менї аж страшно, як згадаю
Отту хатину край села.
Такиї, Боже наш, дїла
Ми творимо у нашім раї,
На праведній твоїй землї
Ми в раї пекло розвели [3]).

Тут цїкаво не те, що зустрічають ся схожі слова—рай та пекло, а той загальний настрій, який панує і в других творах нашого поета, котрий думає, що на землї може бути рай, а люде роблять пекло. Як каже д. Колесса, в поемі Шевченка „Сон“ є деякі відгуки Імпровизації Міцкевича, але основне становище, яке заняв Шевченко в сїй части „Сну“—зовсїм відмінне від становища Міцкевича: Шевченко

[1]) Там же.
[2]) Байрон, т. I, 97.
[3]) Кобзарь, вид. Доманицького, стор. 503.

кладе тут головний натиск на проблеми соціяльні, Міцкевич на політичні, Шевченко стоїть на основі вселюдській,—Міцкевич на національній (103), і можна з певністю сказати, що до таких вселюдських ідеалів Шевченко, котрий з початку свойого письменства плакав по гетьманщині, не міг сам дійти—у нього повинен був бути учитель—і таким вчителем був великий анґлійський поет. Звісно, ми не хочемо сказати, що Байрон зробив нашого кобзаря великим лїриком: дар лїризму Шевченко заполучив від Бога, але з початку його лїризм визивав ся приватним, личними мотивами, як се ми бачимо в його балядах—„Причинна", „Тополя" і т. ин. І тільки під впливом Байрона Шевченко розвинув свій лїризм до широкого співчуття всесвітньому горю і витворив ту оригінальну форму епічно-лїричної поеми, котра, беручи свій початок з поезії Байрона, пішла в сьому напрямку ще далї, можна сказати, майже зовсїм залишивши фактичну основу всякої події, а передаючи тільки виразно ті переживання, які почував від неї наш поет. Правда, велику силу лїризму Шевченко міг знайти в наших українських піснях, навіть в думах, але в тих же самих думах, по котрим Шевченко учив ся малювати фактичну основу своїх творів, ми, як звісно, знаходимо дуже точне і детальне описаннє міста і часу події, і се справдї відбиваєть ся на таких творах Шевченка, котрі своїм змістом відповідають думам—напр. „Невольник", „Гайдамаки" [1])—що ж до тих поезій, котрі були написані під впливом Байрона, то крім уже вказаних способів розвязування самих подій, про котрі розказує Шевченко, і сама форма їх—стих більш штучна, ніж в тих творах, котрі близче стоять до народнього жерела [2]).

Зводючи до купи все те, що ми раніще говорили, ми бачимо, що головнїйшими думками, котрі обгортали голову нашого поета, що до життя поодинокої людини, се були думки про становище бідних дївчат, котрі нещасливо покохали і за се повинні були нести велику кару.

Слухайте ж, дївчата,
Та кайте ся (Черниця Марьяна, 133),

такий рефрен постоянно зустрічаєть ся у Шевченка.

В суспільних же своїх поглядах Шевченко взлетів на недосяжну височінь, з котрої він бачить недолю всїх народів і вболює їх стражданнями. Що ж до форми, то ми думаємо, що Шевченко витворив свою особисту форму лїричної поеми, в котрій панує лїрика над епікою, може, в значній мірі, під впливом анґлійського поета Байрона.

---

[1]) Порівняй Т. С. Дума Шевченка й українські думи. Збірник памяти Шевченка, виданнє Українського Наукового товариства в Київі, XII—1915 р.

[2]) Правда, в своїй російській повісти „Тризна" Шевченко про свого героя, в котрому можна бачити самого поета, каже, що він „не толковал

Своих вседневных приключеній,
Как назидательный роман;
Не раскрывал сердечных ран,
И тьму различных сновидѣній
И Байроническій туман
Он не пускал: „толпой ничтожной"
Своих друзей не поносил,
Чинов и власти не казнил,
Как N, глашатай осторожный, (Кобзарь, Львів, 1908 р. т. І, стор. 216), але перш усього „Тризна" написана в 1843 р., а крім того, Шевченко каже тут тільки про туман Байронових творів та самолюбство його героїв, а не про ті вселюдські ідеали, котрим він співчував у Байрона: накінець герой Тризна, себ-то сам Шевченко, переживав ріжні настрої в свойому життю, і навіть такі, коли діла людей йому уявлялись „чорними сторінками" і коли він хотів „шар земной схватить озлобленной рукой со всѣми адами земными, схватить, измять и бросить в ад". (Ibid, стор. 213).

Тепер нам остаєть ся сказати ще скілька слів з приводу статті д. Стешенка, котра торкаєть ся того ж питання, що і наша.

Перш усього, ми не можемо погодитись з тим, щоб в поемі „Варнак“, як жива, вставала перед нами постать героя і робила велике жалісне враженнє. Ми уже казали, що постать ся досить мельодраматична і нагадує нам героїв Байрона. І справді: у героя погубили любу дівчину—старої пані бахур сивий пустив її покриткою, а варнак затаїв обіду і тільки ждав слушного часу, щоб добре помститись. Пішов він в писарі в громаду і збірав коло себе добрих хлопців. Як минуло два роки, приїхали сини старої пані, уже засватані. І от, коли вони уже були повінчані і їхали до хати з костьолу, то варнак зустрів їх з своїми товаришами і всїх—княжат, панят і молодих—всїх перерізали. Дуже довго герой таїв свою помсту і неначе знав, що настане такий певний день, коли він зможе дуже оддячити своїм ворогам. Після сього він немилосердно різав люрей: мов поросяча, кров лилась і т. д. Так і встає перед нами образ якого небудь Байроновського героя, котрий, хотячи помститись людям, пив кров, як воду, але і се йому прискучило.

Далї д. Стешенко не погоджуєть ся з тим, що каже Франко про поему Шевченка „Наймичка“. Він каже, буцїм то Франко находить, що поема Шевченка далеко низче стоїть по своїй художній вартости від його російської повісти, бо в поемі Франко бачить „навмисне затираннє кольориту льокального, вбожество характеристики осіб, пропусканнє епізодів не тільки лишнїх, але і дуже важних для характеристики головної особи“ (стор. 78). Але менї здаєть ся, що д. Стешенко не так зрозумів Франка, як слїдує. Вбожество—бідність характеристики Франко тут зовсїм не уважає хибою для Шевченка, хоч і указує на те, що ми дїйсно знаходимо в поемі, себ-то: і затераннє льокального кольориту, і відсутність широкої різноманїтної характеристики і т. ин. Але се він зовсїм не обясняє убожеством фантазії Шевченка, як його неначе зрозумів д. Стешенко, а тими поглядами, які мав Шевченко на поезію: по його думцї, поезія повинна так нам малювати всякий факт, щоб він був очищенний від усїх лишнїх подробиць, від усїх, т. з. жужлїв буденного життя, щоб тим способом піднести звичайний життєвий випадок в ясну сферу ідей, одним словом, він свідомо, чи не свідомо, держав ся тої думки, що поезія—то згущена, сконцентрована, скристилїзована дїйсність. І з сього погляду Франко уважає „Наймичку“ перворядним безсмертним поетичним твором, бо, як і всї видатні твори всесвітнього письменства, вона говорить нам про такі переживання її героїнї, які зявляють ся загальними для усїх людей, а такий зміст твору „розширює обсяг нашого духового життя, збільшує скарб нашого досьвіду в сфері найкоштовнїйшій, в сфері чуття“ [1]).

---

[1]) Не розуміємо також, чому д. Стешенко не погоджуєть ся з Франком, що Ш—ко в своїй поемі зробив помилку, заставивши свою героїню найматись через рік, а не через кілька тижнїв, як се ми бачимо в російській повісти. Він каже, що в III роздїлї поеми, що нї уступ, то красота і реальність: і навіть бачить сї риси і в тому, що героїня прийшла найматись не зразу, а через рік і т. д. (80). Здаєть ся більш справедливо думає Франко, котрий каже, що поява Лукії на хуторі, яко наймички, обставлена і умотивована в повісти лїпше, нїж в поемі: в повісти вона наймаєть ся через два неповних місяцї по підкиненню дитини,—і се психольоґічно правдиво, бо така мати не могла довше витримати розлуки з своєю дитиною.

МАТЕРІЯЛИ і ЗАМІТКИ.

Три тестаменти Адама Кисіля.

Адам Григорович Кисіль належав до небогатого шляхотського роду, який володів маєтками у Володимирськім повіті *Низкиничами* та *Дорогиничами*. Адам Григорович належав до сієї галузи, яка володіла Низкиничами. Він виводив свій рід від Святолда, або Святолдича, київського воєводи, що боронив місто від поляків в 1018 р. і поляг в самих воротах міста.

Батько його Григорій був володимирським підстольником. Про нього є згадки в актах під 1577 роком, а в 1613 р. згадки сї переривають ся.

Рік уродження *Адама Кисіля* докладно невідомий і автор статті про Ад. Кисіля І. Новіцький приймає 1580 р., але в напись під памятником в церкві с. Низкинич означено, що Адам Кисіль умер в 53 році життя; отже він мав би уродити ся в 1600 р. Він виховував ся в Замойській Академії, де одним з його наставників був Кассіян *Сакович*, який пізнійше був ректором київської могилянської колеґії і уніятом. Свою військову службу Адам Кисіль почав під проводом Жовківського і брав участь в битві під Бушею в 1617 р., а опісля під Оринїним в 1619 р., під Цецорою в 1620 р. і під Хотином в 1621 році. Опісля він продовжував службу під проводом Хоткевича і Конецпольського. В часї безкоролївства брав участь в Шведській і Московській війнах в 1632 р.; після смерти Зиґмунта III він був вибраний *каптуровим суддею*. Рівночасно він виступає як *оборонець православія*, але переносить боротьбу з церковної почви на чисто полїтичну, доказуючи, що переслїдуванне православія нарушує рівноправність і волю шляхти православної віри („chodzi tu nie o wiarę a o miarę“). Він балакав, що се справа сойму, а не богословська, а волинський підчашій *Лаврентій Древинський*, піддержуючи Кисіля, твердив, що вона й не юридична, бо права грецької віри в Річи-Посполитій основують ся не дарунках і не на королївських грамотах, а на самій старинности православія. Кисіль, як громадський діяч, вибиває ся з вступленнєм на престол Володислава IV, з яким його зближенне могло почати ся ще в епоху хотинської війни. Тепер він виступає в ролї комісара з боку польського правительства при заключенню договорів з козаками; але його посередництво в 1638 р. закінчило ся для козаків дуже сумно: після погрому під Кумейками і Торговицею козаки боронили ся дальше до останньої крайности. Кисіль намовив козаків зложити оруже і видати провідників враз з Павлюком на чолї, ручаючись, що король їх помилує. Його порука була без успіху і Павлюка враз з товаришами присуджено на кару смерти. В сей самий період часу Адам Кисіль бере участь в заключенню договору з *Московською державою* і в визначенню кордонів між ними. За сї заслуги йому даровано м. Кобижчу і Козаргород; крім сього він одержав по-

сівське староство і достоїнство чернигівського підкоморія, в 1639 р. чернигівську каштелянію, а в 1643 р.—Київську. В 1649 р. Володислав IV дарує йому Брацлавське воєводство, а в 1648 р. Ян-Казимір підносить його до гідности Київського воєводи; всї сї милости спадають на Ад. Кисїля за його посередництво між польським правительством, а козаками, що повстали під проводом Богдана Хмельницького. Се посередництво було причиною *підозріння*, з яким відносились і сучасники і наслїдники до дїяльности Ад. Кисїля, вважаючи його зрадником своїх інтересів. Напр., князь *Домінїк Заславський* називає Кисїля „львом, що прагне власти", а *Еремія Вишневецький* висловлює думку, що Кисїль при допомозї козаків і кримської орди старає ся захопити в свої руки польську корону.

Козаки ж просто уважали його поляком і так відносились до нього. Коли Кисїль, бючись в груди, запевнював, що він дїйсно український і православний чоловік, що він кість від кости і плоть від плоти їх, то козаки йому відповідали, що його кости українські, але поросли ляцьким мясом.

Кулїш в своїй історії відірвання України від Польщі теж думає, що се був оден з тих українцїв, які боронили Польщу з більшим завзяттєм, як самі поляки.

Польський письменник Еж тої думки, що в Польщі неправильне було підготуваннє тої почви, на якій виростали її полїтичні дїячі. Кожний з польських державних дїячів всюди був би на своїм місцї, тільки не в Польщі. І. П. Новіцький приєднуєть ся до думки Ежа і кінчить свою статтю про Ад. Кисїля увагою, що сей останнїй, маючи всї дані, щоби зробити ся незвичайно визначним державним і громадським дїячем, замість сього присуджений був на забуттє ще за життя, як громадський дїяч і полїтичний невдачник, а на його могилї ще й *досї не ростуть жадні цвіти крім буряну нарікань.*

З сїеї суперечної оцїнки дїяльности Кисїля, як його сучасниками так і наслїдниками виходить, що його дїяльність і особисті властивости і сучасникам не добре було знані і однобічно розглядались і наслїдники до сього часу не мали можливости зібрати весь матеріял, який заховав ся, і вистудіювати без жадного упередження, а через те вірна характеристика його особи є можлива тільки в будуччинї, коли все, що відносить ся до його дїяльности буде видано і без упередження дослїджено.

Допомогаючи осягненню сїеї мети, ми у виданім під нашою редакцією томі „Архивъ Юго-Западной Россіи" (часть III-я, т. IV-го) даємо ряд актів, які характеризують дїяльність Адама Кисїля в епоху війн Хмельницького, а зараз розглядаємо його тестаменти, які заховали ся до нашого часу.

Адам Кисїль написав три тестаменти.

1-ший написав він ще в молодих роках, перед виходом в Хотинський похід проти Турків 1-го червня 1621 р.; Ад. Кисїлю було тодї 22 роки, і він був знаний тільки своїм товаришам по зброї, хотяй його відзначували такі полководцї, як Жовківський, Хоткевич і Конецьпольський. З тестаменту ми бачимо, що його батько помер не лишивши тестаменту; він був тодї володимирським земським підсуддею і мав одинокий маєток Незкиничі. По Несецькому він оженив ся з Федорою Іванїцькою, котрої батько володів с. Івановичами і був зажиточним чоловіком; в своїм тестаментї Адам Кисїль не називає своєї матері по імені. Тому, що після батька не лишив ся тестамент, то його наслїдниками лишили ся його сини:

1) Старший Адам, род. в 1600 р.,

2) Микола род. в 1605 р., якому в момент тестаменту було 16 років, і

3) Януш, наймолодший, про якого долю ми не маємо ніяких відомостей ні з актів, ні з пізнійших тестаментів Адама Кисіля.

Ад. Кисіль, як повнолітний, був власником с. Низкинич і опікуном своєї матері та братів. Він незвичайно піклуєть ся ними і призначує опікунами 4-х людей:

1) Кн. Григорія Четвертинського, котрого називає своїм братом, не визначуючи степені споріднення.

2) п. Петра Колусовського.

3) п. Петра Лаща-Тучанського.

4) п. Іллю Малищинського.

Адам Кисіль прохає їх заняти ся образованнєм своїх братів і післати їх з початку в Замойську, а пізнійше в Краківську академію, в яких він сам учив ся. Для матері, як що вона не вийде заміж, повинно бути забезпечене спокійне доживотне перебуваннє і удержаннє в с. Низконичах. Він доручає теж опікунам заплатити довги його батька п. Іванові Іваніцькому, може бути братові його матері—600 пол. золот. і п. Суходольському—100 пол. золотих. Дальше прохає він винагородити його почот, його отряд, який разом з ним брав участь у всіх війнах і складав ся з пяти коней (їздців); в сей почот входили його племянник по сестрі, якого він не називає по імені, п. Ян Оронський, а крім сього п.п. Радонський, Чорновський, Висоцький, Зубацький і якийсь Олексій, якого брат був убитий під Оринїним; сї коні, які були в обозі, Кисіль жертвує на який небудь монастир по виборі опікунів і 200 пол. золотих на церкву в Низкиничах. Свідками тестаменту називає Кисіль Петра Лаща і Михайла Оронського. Але Адам Кисіль вернув ся живий з війни і тому розпорядив ся всім, як йому подобало ся.

Другий тестамент написав Адам Кисіль в 1643 р., коли його було назначено комісаром для визначення границь між Смоленськом і Чернигівським воєводством. Тому, що участь в сїй комісії не грозила небезпекою для життя Кисіля, то ми думаємо, що Кисіль в той час захорів і тому постарав ся розпорядити ся своїм маєтком. Може бути, що ся саме хороба за 8 років загнала Кисіля в могилу. Ми знаємо, що вже в 1648 р., при веденню переговорів з Хмельницьким, він часто і сильно страдав через свою хоробу і мусїв був перервати свою дорогу і переговори.

Другий тестамент не дійшов до нас і ми знаємо його з дуже короткого і беззмістового акту, який підтверджував сей тестамент, а через те ми не маємо даних, щоби говорити про нього.

Хороба, про яку ми згадували, загнала Адама Кисіля в могилу *між 1—6 червня 1653 р.* В той час він був в Бресть-Литовську, там написав свій тестамент і вніс його в Брестські актові книги, а пізнійше перенїс у Володимирські актові книги, де він був записаний під 12 червня 1653 р. Але з Володимирських книг його було вирвано і то, ранїйше здаєть ся, нїм переплетено книгу, бо слїдів вирвання не лишило ся. Пізнійше ми побачимо, що тестамент викликав спори і процес між співнаслїдниками, і сей факт був правдоподібно причиною його пропазні з Володимирських книг. Спори і процеси продовжувались аж до XVIII століття. Треба думати, що для вирішення всякого рода непорозумінь з причини сього тестаменту, він в третє був внесений в *Житомірські гродські книги* (перший раз в Бресть-Литовські, 2-ий

в Володимирські) більше як ціле століття після смерти Кисіля, а саме в р. 1756 під днем 20 січня.

Подібно, як тестамент з 1621 р., і відповідно до звичайної форми сього рода актів, тестамент Адама Кисіля 1653 р. починав ся звичайними риторичними виразами благочестивих роздумувань про Бога, страшний суд, про життє і смерть, вічні муки і т. и. і тільки після сього приступає Кисіль до сути річи, тоб-то до розділення свого маєтку, а маєток Адама Кисіля був вже не такий, як ми бачили в тестаменті 1621 р., він заключав ся тепер в багатьох місточках, селах, лісах, капіталах і т. д.

Головною своєю наслідницею Адам Кисіль призначує свою дружину *Анастазію-Христину з Новоселок Богушівну Суходольську;* в памятку 26-літнього щасливого сопружества з нею (отже Ад. Кисіль оженив ся в 1626 р.) він назначує їй в доживотне володіннє всї свої маєтки у Волинськім воєводстві (як в Луцькім так і в Володимирськім повітах) а саме: замок і місто *Гощу*, села *Воскодави* і *Мнїшин*, якими він забезпечує її придане в 90.000 пол. золотих по окремій записи; дальше: замок і село *Гнойно*, місточко і двір *Новий Брусилів*, села *Тумин* і *Губін*, село *Свойчів з Вольною* (слобідкою); замок і фільварок *Дорогочиничі* і *Низкиничі*, крім сього всї господарські приналежности, весь рухомий маєток і всї дорогоцїнности.

2) Своїй *племяницї, доньцї* свого улюбленого брата Миколи Кисіля, черкаського старости, *Оленї-Ілярії Стемпковській*, дружинї Володимирського старости, призначив Кисіль в Белзькім воєводстві *Сатанів* і *Харбків*, а у Володимирськім повітї—*Ласків* і *Оране*, у відповідне її становиску придане; крім сього села *Войсковичі, Яковичі, Хворостів, Суходоли, Дегтів* і *Линщина*, заложені Кисілеві за 81.500 пол. золотих князями Дмитром і Константином Вишневецькими, з умовою, щоби приятелї і слуги Кисіля кожний держав по рокові маєток в своїм користуванню для збора своїх посївів.

Далї, тому, що одинокий його племянник від рідного брата Миколи Григоровича—Володимир Кисіль, головинський (?) староста, помер, то Ад. Кисіль робить такий поділ наслїдства.

3) Миколї Кисілю, дерптському підкоморію, після смерти його головної наслїдницї дружини Анастазії-Христини Кисілевої—повинні перейти замок і місто Гоща над річкою Горинем в луцькім повітї, села Воскодави, Мнїшин, Терентіїв, Чудинки, Краснїлів і Володимирівка, куплені Адамом Кисілем за 300.000 польських золотих від своєї родички, властительки міста Гоща, княгинї Соломоріцької, дружини смоленського каштеляна, і п. Вельгорського, у якого він купив с. Воскодави. Се, здаєть ся той Микола Кисіль Дорогожицький, який був з початку земським витебським писарем, соймовим депутатом, комісаром по відмеженню Вітебської землї від Московської держави, а врештї дерптським підкоморієм; в 1654 р. його взято в полон в Москву при здачі м. Вітебська. Його син Адам-Францїшек, як побачимо пізнїйше, визначав процес з п. Стемпковською за те, що ся не звернула йому м. Гощі, записаного йому Адамом Кисілем, київським воєводою.

4) *Вишгородському старостї Петрові Кисілю* записує Ад. Кисіль місточко і замок Веприн, місточко Новий Володимир, села Вирву, Мукосїєвичі, Киселевичі, Зарудне, Ризню, Кухарі і Кухарську Слобідку над р. Тетеревом в Київськім воєводстві враз із всїми приналежностями (руднями, млинами і т. и.); сї маєтки були в заставі в київського каштеляна Максиміліяна Бржозовського за 60.000 пол. золотих,

а Кисїлем куплені за 100.000 золотих у п. Яна Кросни-Черлїнковського і у п. Змієвського.

5) *Синницькому старості*, Юрію Кисїлю, віддає після смерти дружини села Свойчів і Вільки, куплені у кременецького підкоморія Яловіцького.

6) *Пп. Вацлаву і Венедиктові Кисїлям* призначує після смерти дружини, місточко Новий Брусилів і села Тумін і Губін, куплені у кременецького підкоморія Яловіцького і у п. Адама Буркоцького.

7) *Іллї Кисїлю* і синові чернигівського старости, ще малолїтньому, призначує двір і хутір Коїльно, куплені у того самого Яловицького.

8) *Якову Кисїлю* призначує замок і хутір Дорогиничі, заложені у лїтинського старости Андрія Суходольського, шваґра (важко рішити) брата дружини Кисїля за суму 30.000 пол. зол.; право наслїдства могло почати ся теж тільки після смерти дружини.

9) Двом малолїтним *синам чернигівського підстольника Олександра Кисїля*, який вже помер був, і третьому синові стольника Михайлові по 10.000 пол. зол. кожному; сю суму повинна виплатити, після смерти дружини Ад. Кисїля, дружина володимирського старости Стемпковського з маєтку, який переходив в її користь: Гнойна, Могильного, Смілянки і Турії, як присїлків Гноїнського замку.

10) Дальше Адам Кисїль зобовязує свою дружину заплатити такі його довги з Заднїпровських маєтків, положених по обох боках р. Десни, в міру того, як сї маєтки будуть увільнені від неприятеля:

Довги Кисїля.

а) *Абрамові Лисаковському* і його сестрам на Хвеськівцї, хуторі над Міною, які треба ще вияснити;

б) сиротї слуги Адама Кисїля, донцї п. *Збігнєв-Яновського*—800 пол. золотих;

в) якимсь *Остаповичам*—1200 пол. золотих;

г) потомкам *Пенсона*, ґданця, і других ґданчан по контрактї по добуванню поташу в Мінських Кисїльгородських лїсах та тому, що сї лїси заняті неприятелем і не можна виповнити зобовязань, то Кисїль прохає свою дружину за заплату довгів ґданцям, відпустити їм в користуваннє всї буди по обох берегах Десни, на три роки, а арендатори мають самі між собою роздїлити в замін за довги, кожному з них окремо;

д) *Київ—Межигірському* монастиреві повинен був бути виплачений довг на 6000 зол. польських з тих самих заднїпровських маєтків;

е) *Київському братству і колеґії* Адам Кисїль за довг на 60.000 пол. золотих відступає місточко і замок Новоселку з селами: Замостичками, Богушівкою, Дзвином і Лобачівщиною, куплені ним у своєї дружини, але з тою умовою, щоби братство і колеґія заплатили з сих маєтків довг церкві Спасителя при Київо-Печерськім монастирі і на шпиталь св. Антонія і Теодозія Печерських 2 або 3 тисячі пол. золотих.

ж) сиротам, дїтям київського війта Андрія Ходики, Адам Кисїль призначує 1200 пол. зол., які повинен їм дати київський ратуш, коли ж в наслїдок перешкод з боку неприятеля сих грошей не можна буде виплатити, то заплатити сим сиротам повинна дружина з заднїпровських маєтків;

з) вище згаданий довг *київському каштелянові Максимілїяну Бжозовському*, забезпечений на місточках Веприн і Ново-Володимир, а решта довгу на наслїдниках п. Змієвського, в кілька сот золотих, за маєток Кухарі повинен був заплатити вишеградський староста Петро Кисїль, як наслїдник сих маєтків;

и) довги п. *Олешиній* і батькові Ласкові Черчицькому, першій 2000, а другому 1000 пол. золотих повинен заплатити дерптський підкоморій Микола Кисїль, як наслїдник маєтку м. Гоще, яким сї довги забезпечені;

і) *Гаврилові Форембахові* довг 20.000 пол. золотих повинні заплатити Вацлав і Венедикт Кисїлї, як наслїдники м. Оз ютич, у Володимирськім повітї, яким сей довг забезпечений;

к) *п. Свойчевському* ті самі Кисїлї повинні заплатити викуп з м. Нового-Брусилова і сусїдних сїл Тумина і Губина;

л) чернигівському скарбникові *Кульчицькому* повинен заплатити сосницький староста Юрій Кисїль з с. Свойчевської Вольки 8.000 пол. золотих, на якім ся сума забезпечена;

м) врештї п. Ілля Кисїль зобовязуєть ся заплатити п. *Буркоцькому* $7^1/_2$ тисяч пол. золотих довгу, забезпеченого на с. Коїльно, яке йому припадало;

Врештї Адам Кисїль прохає положити його тїло в *однїй могилї* з милим його братом Миколою на батьківській землї, тоб-то в с. Низкиничах.

Але особи, які одержали від Адама Кисїля багаті міста, місточка, села, слобідки, хутори і ин., здаєть ся, не дуже то старались про виконаннє обовязків, які лежали на них; вони, або не віддавали маєтків тим наслїдникам, яким вони були призначені, або не платили довгів, які лежали на маєтках. Про се ми можемо довідати ся з двох документів, які дійшли до нас. В 1716 р. Адам-Францїшек Кисїль, більш знаний під першим іменем ради змішування його з його знаменитим родичем, київським воєводою, в глубокій вже в той час старости, хворий і слїпий, вітебський подкоморій, пише лист своєму внукові синові брацлавського каштеляна з виразами жалю на се, що не звернено йому призначеної Гощі і на домаганнє великого викупу за сей маєток, при чім він вказує на ті тяжкі умови життя, які були наслїдком війни Польщі з Москвою в 1654, взяттє в полон його батька і перебуваннє у вязниці в Москві через 14 років; при сьому автор листа Адам 2-ий Кисїль попереджує, що у його лишав ся тільки один спосіб, а саме відданнє справи в суд, за який він і думає взяти ся. Стемпковські, видно, не злякались сих погроз і сей лист з 16 травня 1716 р. житомірський мечник Стемпковський, може бути, та сама особа, що і син брацлавського каштеляна, вносить в житомірські гродські книги 2 грудня 1619 р., тоб-то більше як за три роки, сподїючись, напевно, скористувати ся сим письмом для своїх цїлей. Вислїд справи нам незнаний.

Друга жалоба на невиповненнє наслїдниками Адама Кисїля його останньої волї походить від *Київо-братського монастиря і колеґії*. В тестаментї А. Кисїль признає, що він дійсно винен колеґії і монастиреві 60.000 пол. золотих, в яку сплату відступає деякі зі своїх маєтків в Київськім воєводстві. Але монастир не одержав призначених йому сїл від наслїдників Кисїля. В 1760 р. Братський монастир домагаєть ся через пограничну комісію, утворену в с. Мотовиловцї для заспокоєння всяких взаїмних претензій між обивателями Росії і Польщі, звороту вище згаданого довгу, який, однак, монастир числить на 66.000 пол. зол.; долучаючи до суми довгу ще й проценти, які наросли майже за столїттє, подаючи в пограничну комісію заяву і, про неповерненнє Київо-Братському монастирю, архимандритові з братією, позичених у монастиря 66.000 пол. золотих генералом земель київським, носовським і богуславським старостою Адамом Кисїлем і недопу-

щеннє до володіння закладних за се сіл і хуторів [1]). Гроші монастиря і колеґії пропали.

Ми думаємо, що Ад. Кисіль зробив таке розпорядженнє з розмислом, щоби не заплатити довгу братству. Справа представляєть ся так: Кисіль завдяки опіці і протекції гетьмана Богдана Хмельницького володів дуже великими маєтками на лївобережу над р. Десною і дає розпорядженнє в тестаменті тоді, коли другі польські маґнати потратили всї свої маєтки на Лївобережу. А. Кисіль міг би був заспокоїти довг київського братства саме з сих лївобережних маєтків, що, правдоподібно були би піддержали й гетьмани; замість сього він зазначує маєтки в київськім воєводстві, яке належало до Польщі, а її правительство віносилось неприхильно до землеволодіння українських православних монастирів в Польщі і тому домаганнє братства не виповнено і маєтки перейшли до рук наслїдників Кисіля. Лавра і другі київські монастирі, які мали землї і маєтки в Польщі, теж потратили їх.

Натомість довг Київо-Межигірському монастиреві був, здаєть ся, забезпечений на лївобережних маєтках, бо сей монастир не заявляв жадних претензій в пограничній комісії.

Звідсіля ми бачимо, що А. Кисіль, бажаючи лишити після себе добру память, своїми невдачними розпорядженнями в тестаменті викликав докори, жалоби, суперечки та процеси, які повстали в судах, і вище наведені нами скарги були, очевидно, не єдиними; тільки завдяки суперечкам і непорозумінням між наслїдниками, ми думаємо, счезли тестаменти Адама Кисіля з Володимирських актових книг і пізно появились в Житомірських актових книгах, як необхідна і єдина підстава для заперестання і заспокоїння вікових суперечок і процесів між співнаслїдниками.

Звернемось тепер до порівнення тестаментів Адама Кисіля, першого, зкладеного в 1621 р., і останнього, зкладеного перед смертю в 1653 р. та поглянемо, яким був Адам Кисіль в початку і в кінцї своєї суспільної діяльности, себ то, яке було його родиннє становище, як велике було його багацтво, які були його релїґійні та полїтичні погляди. Таке порівняннє буде, до певної міри, і характеристикою Кисіля, бо тестаменти се такі акти, в яких людина, в передсмертну годину виявляєть ся уся, відкриває все своє глибоке, тут людина вже не має причини щось таїти або свідомо перекручувати факти свойого життя та діяльности, свої думки. Склад родини, з якої вийшов Адам Кисіль, після смерти батька Григорія Кисіля, був порівняюче не великий: мати, ймовірно, з роду земян Іваницьких, Теодора, та її три сини: Адам, Миколай та Януш: чи була ще у Григорія Кисіля доч сказати не можна з певністю. Молодший брат Адама Кисіля не згадуєть ся в тестаменті 1653 р., по всїй ймовірности, Януш Кисіль вмер в дуже молодих роках. Другий брат, Миколай, був вбитий за кілька років до смерти Адама і мав сина та доч, які лишили по собі потомство. Всї иньші спадкоємцї Адама Кисіля, які згадують ся в тестаменті 1653 р., були братами в других і третїх, небожами та племінницями.

Во время першого тестаменту в червнї 1621 р., маєток Адама Кисіля складав ся з одного лиш села Низкинич і він міг виставити на війну тільки пять вояків. З тестаменту ми бачимо, що Адам Кисіль був добрим сином і братом; матери він забезпечив спокійне і добре житте, а віддаючи братів в опіку, прохав дати їм добру освіту в Замойській та Краковській академіях.

---

[1]) Книга Київ. Центр. Арх. за 1755—1760 рр. № 203 л. 17, пункт 3.

В поглядах політичних Адам Кисіль тримав ся тих, які підходять „людям рицерським“: преданність батьківщині і монарху, якими для Кисіля були Реч-Посполита та її король, далі готовність покласти за них своє життє, вважаючи вище всього славу і честь батьківщини. Висловлюючи такий погляд, Кисіль не розріжняв національности і релігії; на його думку, українець і православний, горожанин Речи-Посполитої, повинен бути остільки ж вірний і преданий своїй державі, як католик і поляк. Таким поглядом і можно пояснити, чому при конфлікті національних і релігійних інтересів руського-православної людности з польсько-католицькими Адам Кисіль ставав на оборону останніх.

Релігійні переконання автора тестаменту, по всій ймовірности, були не дуже глибокі: він не жертвує для них своїм суспільним становищем і в турботах про православні храми він дуже зтриманий: на рідний храм жертвує він всього лише 200 пол. золотих.

Другий тестамент Адама Кисіля до нас не дійшов в повнім вигляді, а лише в акті підтвердження його автором тестаменту. Зміни, які стались в родині та маєтках Адама Кисіля вияснити не можливо; невідомо навіть, чому написано другий тестамент Адама Кисіля. Вище ми згадували, що причиною могла бути важка хороба Адама Кисіля. Але можливо і иньше. Коли б дійсно причиною була хороба, то він призначив би не одного, а кількох спадкоємців, як се було десять років пізнійше в 1653 р.; він призначив би спадкоємцями свою жону й свойого любимого брата, Миколая, який лишив ся тепер одиноким братом і дорогою йому людиною. Але ні, він не призначає брата Миколая своїм спадкоємцем, а говорить про якогось иньшого сукцесора, найменованого в тім тестаменті, не називаючи його точно по йменню. Приходить ся гадати, що він сподівав ся бути батьком і на користь сього сукцесора і склав сей тестамент. Сей другий тестамент, з огляду на вирази „роборації“, зовсім не внесено до актових книг.

Третій тестамент був останній, передсмертний. Кисіль був тоді в Бересті; здаєть ся, що хороба прийняла відразу рішучий і небезпечний зворот. 1 травня 1653 р. тестамент був зкладений, а 6 травня внесений до Берестейських земських актових книг, при чім Адама Кисіля називають вже зешлим з сього світу, виходить, що Ад. Кисіль вмер між 1 та 6 травня 1653 р. Вдова його занесла знов тестамент до актових книг, але тепер в ті, де була більшість маєтків, себ то в володимерські гродські, 12 червня 1653 р. Як ми сказали вище, сей тестамент вирвано було з книг актових Володимерського замку і в третій раз записано 20 січня 1756 р. до Житомирських гродських актових книг. В сім тестаменті Адам Кисіль зовсім не нагадує того, який виїзжав на Хотинську війну 1621 р.

Тоді се був син володимерського підсудка, тепер сенатор, київський воєвода, властитель більш ніж пятидесяти сіл та місточок, та великих земель по Десні, границі яких ледво чи Адам Кисіль сам знав. Повишеннє та збогаченнє Кисіля почалось з початку панування короля Владислава IV в 1632 р.: які засоби ужив для того Адам Кисіль невідомо, він сам того не каже і історикам приходить ся самим се вияснити по його діяльности. Як суспільний діяч, виступає Кисіль переважно в ролі дипльомата, обороняючи інтереси держави: в сьому випадку Кисіль незмінно йшов за своїми симпатіями до Речи-Посполитої тим більше, що король щедро нагородив його послуги. В свою чергу і від козаків Кисіль мав не меньшу нагороду, як свідчать видані під нашою редакцією акти про народній рух Хмельниччини: гетьман послав козацький загон під проводом полковника Романенка та

свойого старшого сина Тимоша, наказавши йому зтримувати від повстання селянство в селах Адама Кисїля. Сей загон не тільки підтримував спокій в маєтках київського воєводи, але разом з його селянами робив набіги на маєтки сусїдів, захоплював і розоряв сї маєтки і не вертав їх, не вважаючи нї на що, попереднїм власникам. Дійшло нарештї до того, що трибунал люблинський присудив Адама Кисїля до банніції, яка, звичайно, не мала нїякого значіння. І таке своє поводженнє, такий засіб збогачення Кисїль не вважав для себе позорним: він одночасно працював і для короля. Кого ж з двох він обманював? Чи вони обидва вважали себе задовольненими і нагороджали досвідченого і хитрого дипльомата? Окрім того Кисїль мав ласку і від московського царя. Недивно, що сучасники з підозріннєм відносились до поводження Кисїля і готові були вважати його зрадником. Так само підозріло ставалось до Кисїля і козацтво. Війни Хмельницького подїлили всї стани в Польщі на два ворожі табори. Багато українських шляхтичів стало на бік народу і боролись против Польщі в рядах козаччини, зустрічаючись на полї битви з своїми попереднїми товаришами: пригадаємо Єремію Вишневецького і Юр. Немирича. В таких умовах не багато було таких, що одночасно служили однїй і другій сторонї.

В тестаментї останнїм досить яскраво виступає релїґійний індіферентизм Кисїля. В першім тестаментї він записує на рідну церкву хоч 200 пол. зол. та коней, приведених з війни. В останнїм тестаментї Кисїль і того вже не робить, нї церквам, нї монастирям нїчого не записує. Навпаки, манастирі, як, наприклад, Київо-Братський надїляє Кисїля великими сумами, які так і лишились несплаченими. Індіферентизм Кисїля ясно виступає в відносинах Кисїля до гойських аріян, яких вигнала було з сього містечка попередня його властителька княгиня Соломирецька: ставши властителем Гощі, Кисїль протеґував аріянам.

Зазначена двуличність київського воєводи та його відношення до засобів збогачення підтверджуєть ся і переглядом зміст листів до короля та иньших сучасників. Але ми тепер не маємо заміру детально розглядати етичний бік дїяльности Кисїля і обмежуємось лише опублїкованнєм дуже важного до біоґрафії Кисїля матеріялу, себ то трьох тестаментів, та зазначеннєм того освітлення, яке кидають на моральну вдачу Кисїля три тестаменти при їх порівнянню.

Тестамент сина володимирського підсудка Адама Кисїля-Низкиницького,—1 червня 1621 року.

Тестаментъ, презъ его милост пана *Адама Киселя* справленый.

Року тисеча шестьсотъ двадцат первого, мсца июня одинадцатого дня.

На вряде кгродскомъ, в замъку его королевское милости Володимерскомъ, передо мъною, Станиславомъ Собанъскимъ, буркграбимъ замъку Володимерского, и книгами нинешъними кгродскими старостинскими, становшы очевисто, урожоный его милость панъ Адамъ Кисель з Нискиничъ, сынъ и потомокъ славное памети урожоного его милости пана Григоря Киселя-Низкиницкого, подсудка володимерского, тестаментъ остатнее воли своее под печатю и с подписомъ руки своее власное и под печатми и с подписами рукъ власныхъ ихъ милостей пановъ приятелей своихъ, в селе Низкиничахъ, року теперешънего, тисеча шестьсотъ двадцатъ первого, мсца июня первого дня, рукою своею власною увес написаный, учыненый и справленый, своее власное, належное юриздиции, права, повету и воеводства одступивъши, а под тутошнюю кгродскую, иле розознаня того тестаменту

належало бы, с потомъками и добрами своими вшелякими доброволъне поддавшысе и оный во всихъ его конъдицияхъ, пунктахъ, параграфахъ, артыкулахъ, клявзулахъ очевистымъ устънымъ и доброволънымъ зезнанемъ своимъ ствердившы и змоцнившы, для вписаня до книгъ нинешъних кгродскихъ володимерскихъ явне, ясно и доброволне, нателе и на умысле будучы здоровый, подалъ и признаъ тыми словы писаный:

W ymie Oyca y Syna y Ducha Swiętego, Boga w Troycy Jedynego. Amen. Ja, Adam Kisiel z Nizkinicz, syn y potomek sławney pamięci Hrehorego Kisiela-Nizkinickiego, podsędka włodzimirskiego, będąc mente et corpore sanus, poniewaz morte nihil certuis nihil inceruis hora człowieka krzescianskiego, nie tylo zyc rządnie, ale tyz porządnie umrzec, osobliwa animi pietas et conscientiae teneritudo sprawuie to w ludziach, ze, bacząc brewissimum elychnion zycia swego, w czas o rozrządzeniu domow swych pomyszlac zwykli, gdyz sive viride sive maturum vitde pommum ab arbore miserae carnis avelli częstokroc widziemy, tak daleko więcey ta gotowosc ludziom rycerskim, kłurzy zdrowia . . . . cyl meprzyiacielowi oyczystemu czynią, a zywot swoy raczy oyczyznie daruią a niżeli in planto senectutis aquiescere precantur, przystoi. Ja, tedy, nasladuiąc zacnych przodkow moich, kłurzy vita gloriam popererunt, na expedycyą teraznieyszą, przeciwko merzyiacielowi srogiemu Krzyza Swiętego zawziętą, wyprawilem się tam, gdzie wszystkich nas ieden naywyszszego decret czeka albo miłe zdrowia nasze za miłą oyczyzne za Krzest Swięty y za dosłoienstwo krola, pana naszego, wylac albo się z dobrą sławą do progow oyczystych zwrocic, słusznie przykładem tychze bogoboynych przodkow mych, dispositią iaką kolwiek ubogiego domu moiego uczynic umysliłem. Naprzod tedy cale dufam miłoserdziu Naywyszego Zbawiciela mego, iz On mnie, rzucaiącego oyczyzne y ubogi dom moy, a do łey woiny o Jmie Jego swięte y całośc wiary powszechney czynic z nieprzyiacielem spieszącego się, pobłogosławi y zdrowo do domu zwroci przez modlitwe Przeczystey Panny Bogarodzice Maryiei; a ieslize wolia naiwyszego Pana będzie na tey woynie zywot moy ofiarowac Imieniowi swemu, wierze y całey wiary iestem, ze dusza moia zbawiona będzie, a w iakim się, wierze swiętey cerkwie wschodniei urodził, w tey ziwot moy konam. A iż posmierci sławney pamięci oyca mego, podsędka włodzimirskiego, ktury szedł bez testamentu, opieka bracyi mych Mikołaia y Janusza Kisielow, lat niemaiących, y successow w dobra nasze oyczyste maiętnosci Nizkinicz, przy mnie, iako bracie starszym, dziedzicu y własnym successorze naturali cursu zostaie; tedy, iesli dekret panski padnie mnie na tey woinie umrzec, po smierci moiey, nikt ynny bracią moią opiekac sie nie ma, tylko sama iei mosc pani matka nasza. A zeby się kto de linia familiae w te opieke nie wdzierał, tedy ia, iako naturalis tutor y ten, ktory bona bracyi moiey provideo, maiąc to w mocy y woli mey, oddaliwszy wszystke a wszystke naiblizsze krewne domu naszego, kturzy by sobie successive tutoriam praetendowali, naznaczam tym testamentem moim y ich mosciow panow przyiacioł moych: xiązęcia iego msci Hrehorego Czetwertynskiego, btata mego; iego mosci pana Piotra Kałusowskiego, iego mosci pana Piotra Laszcza z Tuczap y iego mosci pana Heliasza Malyszczynskiego, ktorych to ich mosci pokornie prosze proptez, animi pietatem, ktura się na przeciwku sirotom godzi, y pozez te związki pokrewne y przyiazni ktura za zywota uprzeymę małem, aby się tei opieki podiąc nie denegowali y we wszem az do wzrostu lat brata uego srzednego Mikołaia, kturemu liat szesnascie; y strzez Boze na tego smierci, tedy az do wzrostu młodszego Janusza, iej mosci paniey matce naszey postrzegac dobra ych y bronic tudziez starania nie dopomagali, a osobliwie aby iako teraz przez

mię do Akademyi Zamoyskiey są dani, aby tam bez odrywania wszelkiego studia swoie bracia moi continuowali y potym aby iako naylepiey actium dulcedinae delimiti mogli byc, niech do Akademij Krakowskij odesłani będą; a czego uchowau Boze smierci tu lub przed zwroceniem sie mym z tey woiny, lubo y zapieczętowania zdrowia tam mnie samego, na iei mosc panią matke naszą, tedy jukobracią moią tak y maietnosc naszą do wzrostu lat brata starszego maią ich mosc panowie opiekunowie wziąc y oney dotrzymywac, a stąd na nauke nakładac y onera, iakie by sie kolwiek nalazły znosic s tych dobr; a yz tez iei mosc pani matka nasza od sławney pamięci oyca naszego dozywocia zapisanego nima, tylko oprawe, tedy ia, doznawszy swiętobliwosci zywota, iako pobozney paniey, y miłosci na przeciwko nam, iako miłey matki, upatruiąc to, aby po smierci mey gdy bracia moi dorostą, od nich albo, strzez Boze, na bracłą moią smierci, tedy od successorow y potomkow domu naszego impedymentu iakiego w dozywotnym mieszkaniu ni miala, ia na częsci mey dziedziczney dozywotnym prawem iei mosci, gdy zamąz nie poidzie, zapisuie pięc tysięcy złotych polskich: na ktorey części tak przed podziałem, iako y po podzielie bratnim, y az do smierci swey za tym prawem ma iey mosc spokoynie mieszkac y uzywac, a po smierci iei mosci tudzież y ta summa ni na kogo inszego tylo na bracią mą upada. Długi, ktorych ia ieszcze nie dopłaciłem, oyca naszego z teyze maiętnosci, iako naprędzey, maią byc znoszone; kturych więcey nie masz tylko panu Iwanickiemu Iwanowi złotych szescset, a potomkom pana Suchodolskiego złotych sto; tak tyz po mnie długow, co by sie kolwiek pokarało, drobnych ex nunc zapłacone byle, nie czyniąc cięszkosci duszy mey: prosze poczet moy, kturego mam koni pięc, pod chorągwią jasnie oswieconego xiązęcia iego mosci Jerzego Zasławskiego, ze wszystkim ochendostwem, co by go kolwiek zwrocic sie mogło, s tey woyny, iei mosci paniey matce mey ma byc oddany; skąd naprzod yz przy mnie iest siestrzeniec moy pan Oranski Jan, tedy będzie pare koni z rysztunkiem iemu dac prosze; czeladzi mey, kturych Pan Bog zwroci, skuteczną zapłatę uczynic; osobliwie za tym, kturzy ze mną w ynszych expedyciach lata swe trawili, nagrodzic, iako Radowskiemu, Czarnawskiemu, Wysockiemu, Zubickiemu y Alexemu, respektuiąc, na to, ze przy mnie pierwiey na Orynime brata iego rodzonego u potrzebie zabito; a temiz konmi, kturze w wozie są, y ynnych nie mało luznych, zyczył bym tyz sobie, co kolwiek s tey pracy mey, lubo z wysługi krwawyi, lubo s tych dobr ubogiey oyczyzny moiey, ofiaruiąc na chwałe Bozą, na iaky monastyr designowac, ale upatruiąc iako iachiram patitur cerkiew Boza y prze naszliadowania a sucessu temporis, gdzie sie co obroci, tedy naznaczam na własną cerkiew naszą Niskinicką, gdzie y cne ciało oyca mego pogrzebłem, złotych dwiescie, kture napierwiey wszystkiego aby ku ozdobie domu tego oddane byli, pod sądem strasznym Bozym opisuie y obowiązuię; w kturey to cerkwi, moznali, aby ciało moie in patrio solo przy oycowskim grobie pogrzebione było, prosze; dobr wszelakich ruchomych y lezących y wszystkich in genere sprzętow domowych szafunek przy iei mosci paniey matce naszey zostaie; a strzez Boze na iei mosc smierci albo zeby posć zamąz miała, tedy przy pomienionych ich mosciah panach opiekunach, kturzy dla pociechami obfitemi nagrody Bozey, iakowy mnie za zywota oswiadczali dobroczynnosc y przyiazn, takową miłosciwą y tym gorączszą łaske osirocałemu domowi y braci mey pozostałym ze oswiatczą, tegom, pewen; samego siebie y wszystkie wystempki moie wspomniawszy, aby ie On Sam przebaczył, Zhawicielowi memu y opiece Przeczystey Bogarodzice polecam; to samo przed sie wziąwszy, ze non di urnitate metienda est felicitas, nec brevitate vitae infelicitas, sed pres-

tare gestiś et gloria parta, quae posteritatis memoria alentur; tego testamentu mego y wszystkich punctow lego, gdy mie Pan Bog szczęsliwie zwroci, przez mie samego tak cassatią wolną, iako y poprawę, o czym by mi sie nie zdało, zachowuiąc sobie wcale. A na ten czas aby swiatkami byli tey woli mey, prosiłem ich mosciow panow przyiacioł moych, to iest, iego mosci pana Piotra Łascza, iego mosci pana Michała Oranskiego, iego mosci pana, kturzy do tego testamentu mego pieczęci swe przycisneli y ręce podpisac raczyli; ia sam podpisałem sie y pieczęc mą przykładam.

Działo sie w Nizkiniczach, roku tysiąc szescset dwudziestego pierwszego, juni i pierwszego dnia.

У того тестаменту печатей прытисненыхъ тры, а местъцъ зас тежъ на притиснене печатей наготованыхъ две, а подпис рук тыми словы: Adam Kisiel z Nizkinenicz, ręką swą. Woyciech Miedwiński, sędzia g. włodzimirski. Piotr Łaszcz. Michaiło Oranski, ręką swą własną.

А такъ я, буркграбя, тотъ тестаментъ, за поданем очевистымъ, доброволъныимъ прызнанемъ и прозбою вышъменованого его милости сознаваючого, прынявшы, оный, с початъку увес ажъ до конъца, до книгъ нинешънихъ кгродскихъ володимерскихъ, самый оринналъ его томуж его милости подаваючому выдать росказавшы, уписаты есми казал и естъ уписанъ.

Книга Київ. Центр. Арх. № 985, л. 294, акт 293 [1]).

Підтвердженнє чернигівським каштеляном Адамом Кисїлем свого тестаменту,—15 вересня 1643 р.

Року тисеча шестъсотъ чотирдесятъ третего, мца сентебра петнадцатого дня.

На вряде кгродскомъ, въ замъку Его Кр. мл. Луцкомъ, передо мною Щеснымъ-Збожнымъ Лайщевскимъ, подстаростимъ луцъкимъ, становши персоналитеръ, велможный его мл. панъ Адамъ з Брусилова Кисел, каштелянъ черниговский, староста носовский, ясне и доброволне для записання до книгъ нинешнихъ кгродских луцкихъ сознал, ижъ его мл. сознаваючий тестаментъ остатнее воли своее де дата въ Луцъку, на елекции депутацкой, року теперешняго, тисеча шестъсотъ чотирдесятъ третего, дня петнадцатого м-ца сентебра, написаний рукоя власною его мл. и приятел его мл., при томъ будучихъ, то естъ: освецоного княжати его мл. Григория Четвертенского, подкоморого луцкого, его мл. пана Миколая з Брисилова Киселя, хоружого новгородского, его мл. пана Даниеля Ела-Малинского, хоружого волынского, его мл. пана Андрея Чаплица-Шпановскаго, подписами и печатми утверженый, во всих кондицияхъ, пунктахъ, параграфахъ, артикулахъ и клявзулах роборуетъ и ратификуетъ, декляруючи его быти такои ваги, якъ бы былъ слово одъ слова до книгъ переписаный и сознаный, хотечи того, абы тот тестаментъ..... и сукъцессора его мл. въ томъ тестаменте выражоного, во всемъ сакросанкте былъ захованый и выполненый....

Книга Київ. Центр. Архіва № 2160, л. 560 аб., акт 878 (ѯопе, *старої словянської буквової нумерації*).

Ріжниця в тих числах пояснюеть ся тим, що і тут, як і в 1653 роцї, тестамент Адама Кисїля в чиїмсь інтересї знищено, а разом з тим і ще сїм других документів, зміст яких ізза недостачі реєстру, теж знищено, лишаеть ся невідомим.

[1]) Гл. теж: J. T. Lubomirski: „Adam Kisiel, woiewoda kijowski". Warszawa, 1905.

Тестамент київського воєводи Адама Кисїля.—1 травня 1653 р.

Oblata extraktu z xiąg grod. Wlod., z upisaniem w nim *testamentu* niegdy wiell Adama *Kisiela*, woiw. y genll ziem Kijow., podanego.

Roku tysiąc siedmset pięcdziesiątego szostego, miesiąca januarij dwudziestego dnia.

Na urzędzie grod., w mieiscu J. K. M. Zytomirzu, przede mną, Ignacim-Kajetanem Żerebitem Franciszkiem ptunc grod, głłm wwa Kijow, y xięgami ninieyszemi grod. Kijow, comparens personaliter, urod. Jm. pan Daniel Sokołowski, subdelg. grod. Kijow, ten extrakt z xiąg grod. włodzimirskich, z pieczęcią, korrektą y łektą grodu tegoz, z upisaniem w nim testamentu niegdy Jwiel. Adama z Brusiłowa Kisiela, wwdy y głła ziem Kijow, racone intro content. ad acta psen. castren. Kijow. per oblatam podał de tenore tali:

Wypis z xiąg grodzkiech zamku Włodzim.

Roku tysiąc szescset piędziesiątego trzeciego, miesląca julij dwudziestego czwartego dnia.

Na urzędzie grod., w zamku Jkmci Włodz., przede mną, Maxymilianem Wereszczaką, namiesnikiem na ten czas burgrabstwa Włodzim., y xięgami ninieyszemi grod. staroscinskiemi, stanowszy oczewiscie ur. Jan Sosnicki, sługa J. W. Jmci pani Anastazyi-Krystyny z Nowosiolek Kisielowey, woiewodz. kijow., extrakt testamentu J. W. Jmc pana z Brusiłowa Kisiela, woiewody y gńłła ziem Kijow., Tlumac., Nosow. etc stty, z xiąg grodz. Brzesk. autentice wyięty, dla wpisania do xiąg ninieyszych grod. włodzim. imieniem teyze pomienioney Jey m. pani woiewod. kijow., pani swoiey, per oblatam podał, prosząc, aby do akt niniyszych przyięty y wpisany był, ktory tak się w sobie ma.

Widymus z xiąg grodz. wtwa Brzesk, roku od Narodzenia Syna Bozego tysiąc sześćset piędziesiątego trzeciego, miesiąca majia szostego dnia.

Na roczkach sądowych grodz, porządkiem statutowym przypadłych y sądownie w Brzesciu odprawowanych, przed nami, Hieronimem-Kazimirzem Jelniskim, podstt Zederem, Koscią sedzią a Hieronimem-Kazimirzem Lis-Zelenskim, podstt mieln., pisarzem, urzędnikami sadowemi gr. Brzes., postanowiwszy się oczewisto, jm pan Franciszek Krynicki pokładał y do aktykowania podał testament zeszłego z tego swiata jm p. Adama z Brusiłowa Kisiela, wwdy Kijow., osobom y na rzecz, w nim specifice wyrazoną, słuzący, prosząc, aby był przyięty y do xiąg wpisany; ktory, wpisuiąc w xięgi słowo do słowa, tak się w sobie ma: W Jmie Oyca y Syna y Ducha Swiętego. Amen. Zyiąc na tym doczesnym, pełnym wszelakich odmiennosci, swiecie, pełgrzymuiemy do wieczney oyczyzny y iako zeglarze na burzliwym seykuiąc morzu, do iednegoz wszyscy po smierci płyniemy portu; ktorego, dopłynowszy, bierze kazdy, według dzieł y zasług swoich, od sprawiedliwego miłosciwego Pana y Stworcy swego nadgrodę, jako tedy nic pewnieyszego nad smierc, tak nic wątpliwszego nad zywot, w kazdym momencie smierci podległy był. Zważaiąc, aby ta ostatnia godzina bez przystoynego rosporządzenia sumienia y domu nie poscigneła, ia, Adam z Brusiłowa Kisiel, wwda y gnll ziem Kijow., Tlumacki Nosow. ettc stta, a przed majestatem Boga moiego—proch niegodny, naymnieyszy ex peccatorum peccator maximus, nayprzod profiteor y deklaruie, iż, iakom lat piędziesiąt y trzy wieku moiego, ktorego mi pozwolił Pan Bog, zyłem in orthodoxa a vita catholica reiigione wschodney Sw. cerkwi Bożey, Matki moiey, w ktorey od lat sześćset nieodmienne zawsze przodkowie moi zostawali, y teraz do ostatniego tchnienia mego chce zostawae, y mam nad-

zieię y wiarę zupełną w miłosierdziu Pana moiego, że ta wiara swięta, w ktorych tak wiele wybranych Bożych y męczennikow swiętych podobała się P. Bogu, stac y mnie przed majestatem Jego swiętym byc grzechy moie niezliczone miłosierdziem Jego swiętym, w ktorych się usprawiedliwic grzesznemu rzecz iest nie podobna, ogarnione były, w czym na pomoc uzywam y chce miec niwinnę mękę Pana Zbawiciela mego y przenaydrosszą krew Jego swiętą, zylaną na krzyżu za grzechy nas wszystkich, a przytym modlitwe przenayswiętszey Przeczystey Bogarodzicy y Matki Jego y wszystkich swiętych wschodnich y zachodnich, ktorzy iedne byc cerkiew swiętą Boża, wyznawaiąc, a od samego Jsusa Pana ufundowaną, lanie krwią swoią pieczętowali niezgody wszystkie y kontrowersye, iakom zawsze miał za prozne, majestat Boży uwazaiące między temi, ktorzy iedne puricipia iednego fundatora Jsusa Pana, Zbawiciela naszego, mamy, tak y teraz y na ostatnim punkcie zywota moiego raecludo, a moie niegodne studia, ktore zawsze były wierne do uspokojenia gentis et regni, a zatym y oyczyzny, y moie wszystkie tot passiones et jacturos zdrowia y fortuny z tey okkazyi podięte, rzucam pod nogi Boskiego majestatu, przed ktorym wszystkie skrytosci są odkryte, a kazdy structum rationem czynow y dzieł swoich oddawac będzie, odpuszczam przy tym każdemu co kolwiek mnie w niewinnosci obeyszło moiey zawisci y nienawiści, y wiecznych w oyczyznie moiey zasług krwawych y pracowitych zasług moich de tractu zaczynam, przytym ubogiego y wyniszczonego przez nieprzyiaciela domu moiego y czynię rosporządzenie takie: *primum*, de Deo po Bogu y Rodzicach moich, iuż do chwały iego swiętey powołanych, vitae sociae laetera przez wolą Bożą y naywyzszy sakrament sprzęzony, nienaruszenie za łaską Jego swiętą przezylem lat dwadziescia zześć y lubo za grzechy fructu matrimonij privatus iestem, swiętobliwey pobozności, miłosci y usług doznałem malz moiey ieym pani *Anastazyi-Chrystyny z Nowósilek*, tedy, nagradzaiąc wielo ze mną stawiony, co kolwiek mam dobr moich dziedzicznych w wwie Wołyn., tak Luck. iako Włodzim. powieciech, nic nie excypuiąc, na wszystkich dozywotne dominium post fata mea, poki Pan Bog przedłuzy wieku, daie, daruie y zapisuie, y co kolwiek bym z tych ze dobr moich pomienionych dziedzicznych miał komu albo testamentem tymze moim albo osobliwemi zapisami swemi dac darowac summami onerowac, to wszystko az post fata, po doziwociu jey mci pani, ma miec swoy skutek, a dozywocie iey nic nie derregowac, a te expressa magis docent; tedy te dobra moie mianuie: zamek y miasto *Huszcza* cum attinentijs folwark *Woskodawy* y *Mniszyn* ad attinentiis, na ktorych osobliwy zapis ma malz moia, y wniesienia summy swoiey własney dziewiędziesiąt tysięcy zltch pollch; zamek y folwark *Hnuyno* cum attinentiis, dwor y miasteczko *Nowy Brusilow*, z folwarkiem, *Tumin* y *Hubin*, dwor y folwark *Swoyczow*, z wolka; zamek y folwark *Dorohiniczę*, dwor y folwark *Nizkienicze;* rzeczy zas moie ruchome wszystkie y co kolwiek w szkatule moiey zostaie to wszystko daie, daruie malz moiey, żadney rzeczy nie wymuiąc a ni excypuiąc, co kolwiek iedną ruchomą rzeczą we złocie, srybrze, szatach, rynsztunkach, gumnach, stadach, bydłach, ochędostwie y domowstwie nazwac się y naydowac może,—wszystko to wiecznemi czasy daie y daruie.

Corce zas wielkiey pamięci brata moiego, ktory miłość swoie ku oyczyznie y panu, a sławę domu swego krwią zapięczętował, pana Mikolaja z Brusiłowa Kisiela, stty czerkas, Helenie y Hilaryiey Kisielownie *Stępkowskiey*, sttney włodzim., y oddawszy iey oyczyznę w Bełz. ziemi *Szatanow* z *Chorbkowem* a u powiecie Włodz. *Laskow* y *Oranie* y przystoyną stanowi iey dawszy wyprawę, teraz tym testamentem moim daie y daruie;

a summą osmdziesiąt tysięcy y pułtora, ktorą mam u J. O. X. Jmci Dymitra y Konstantego Wiszniowieckich, y maietnosci, w tey summie w possessyi moiey będące: *Woyskowicze Jakowicze, Chworostow, Suchodoły, Dziekciow* y *Linszczyznę*, wespoł tę summę ex nunc rezygnuie takze po smierci moiey zaraz synowicy moiey pomienioney, pani staros. włodzim., do possessyi oddac tą summą waruiąc, aby *przyiaciele y słudze moie*, kazdy roku swego, iz te dobra są na rok zastrękowane, dotrzymał, wędług skryptow moich, y krescencye swoie aby zebrali; a pro termino, gdy się rok wypełni, synowica moia tę dobra z malzątkiem swoim odebrawszy, onych zazywac y niemi dysponowac będzie az do oddania summy pomienioney od xiązat Jchm obracam.

Za tym, ieżeli Pan Bog wzioł *synowca mego* iednego *pana Włodzimirza* z Brusiłowa Kisiela, sttę hołow., miłość moie ad posteritatem domu moiego, lubo do dalszych z tych ze iedney linij krwie idących, y takową czynię dystrybucyą dobr moich: w. panu *Mikołajowi z Brusiłowa Kisielowi*, podkom. derbs., post fata malzki moiey, wiecznemi czasy *zamek y miasto Hoszczow*, przy Horyniu rzece lezące, w powiecie Luck. dębącą dwor y folwark *Woskodawy*, dwor y folwark *Mniszyn*, sioło *Terentiow*, sioło *Czudynkie*, sioło *Krasilowke* y *Włodzimirowke*, dobra ode mnie za trzy kroc sto tysięce zlt nabyte od dziedziczki Huszczyrskiey, xięzney *Solomireckiey*, kasztell. smolen, pokrewney moiey, y od dzidzica Woskodawskiego pana *Wieluhurskiego*.

Panu *Piotrowi* z Brusiłowa Kisielowi, sttcie wyszgrod., zamek y miasteczko *Wieprzyn*, tudsiesz miasteczko *Nowe Włodzimirz*, sioło *Wyżwę*, sioło *Makarewicze*, sioło *Kisieliewicze*, sioło *Zarudne*, sioło *Ryznią*, sioło *Kuchary* y sioło *Kucharską słobodę* przy rzece Teterewi, w wwie Kijow. lezące, z rudniami, młynami y wszystkiemi przynaleznosciami, nic nie excypuiąc, w zastawie na ten czas będące w jm pana Maxymiliana Brzozowskiego, kasztell. kijow., w szesciudzieciąt tysięcy, a przez mię za sto tysięcy slt kupionc y nabyte od zeszłego pana Zmijowskiego, wiecznemi czasy daie daruie y zapisuie.

Panu *Jerzemu* z Brusiłowa Kisielowi, sttcie sinnic po dozywociu malz moiey *Swoyczow* y *Wilkie*, *dobra* przez mię od pana Jałowickiego, podkomor. krzemien., nabyte, daie, daruie y wiecznie zapisuie.

Panu *Wacławowi* y panu *Benedyktowi* z Brusiłowa Kisielom, post fata malz moiey, dwor y miasteczko *Nowy Brusilow*, takze dwor y folwark *Tumin* y sioło *Hubin*, dobra, przez mię od pana Jałowickiego, podkom. krzem., y od pana Adama Burkackiego nabyte, daie, daruie y zapisuie wiecznemi czasy.

Panu *Eliaszowi* z Brusiłowa Kisielowi, synowi pana stty czern., in minorenni statu, dwor y folwark *Koilno* post fata malz. moiey, wiecznemi czasy daie, daruie y zapisuie dobra, przez mie nabyte od pana podkom. krzem.

Panu *Jakubowi* z Brusiłowa Kisielowi, zamek y folwark *Dorohinicze*, w zastawie u jm pana Andrzeia Suchodolskiego, stty lityn., szwagra mego, w summie trzydziestu tysięcy, post fata malz moiey, wiecznoscią daie, daruie y zapisuie.

Minorennibus synom zeszłego z tego swiata pana *Alexandra* z Brusiłowa Kisiela, podstt czern., Władysławowi y Jarosławowi, y trzeciemu pana stoln. synowi Michałowi, na Hnoynie, Mohylnie, Smiélance y Turyi trzydziesci tysięcy zltch, to iest, kazdemu po dziesięc tysięcy, daie, daruie y zapisuie, a wieczność, post fata malzki moiey, zamku *Hnoinskiego* y pomienionych przysiołkow synowicy moiey, pani sttney włodz., rezygnuie; ktore to trzydziesci tysięcy pomienionym panom Kisielom z tych ze dobr oddac powinna będzie.

Długi zas moie, ktore, służąc Jkimci y Rzpetey a maiętnosci moie wszystkie ukrainne *zadnieprskie*, posiadzone maiąc od nieprzyiaciela, iakie są y iakie maią byc wypłacone, wyrazam: w wwie Czern. Po.... pana Jerzego *Peniątowskieyo*, brata moiego, to iest, panu *Abrahamowi Lysakowskiemu* y siostrom iego na *Chweskowce*, folwarku pod Mianą, zawislą y nalezącą, per jus cessum na tez Chweskowkę maią byc wislezone; takze sierocie, corce pana *Zbigniewa Janowskiego*, sługi mego, zltch osmset, a *Osypowiczom*—zlt dwanascieset, tak pamieniona maizka moia, iako pani zostaiących dobr, ma y powinna będzie płacic, gdy przyidzie do possessyi onych; tudziez z potom. *Pensona, gdanizczanina*, y drugich panow gdańczan w potaszowych kontraktach, iz nie dosyc się im stało ode mnie u zawziętych niemałych summach na legacyą moskiewską, gdy posłem byłem wielkim; ktore summy *z lasow Mianskich y Kisielgrodz.* miały byc wypłacone towarami lesnemi, a potym następiła woyna, y te summy na tych lasach nie uiszczone zostały; tedy aby się kazdemu dosyc stało, na trzy lata, rachuiąc zarazoswo bodzenia z ręk nieprzyiacielskich tych dobr, lasy y budy należec maią, aby nic nie zostaakli na sumnieniu moim; obliguię w tym sumnieniu teyze malzki moiey, aby przez zupełne trzy lata nic nie biorąc od tych pomienionych panow *gdańszczan*, dała za długi ich wszystkie budy do wyrobienia w tych maiętnosciach z obuch stron rzeki Desny, a panowie gdańszczanie sami między sobą, secundum quantitatem summ swoich, pomiarkowac się maią.

Monasterowi tez *Meżyhorskiemu Kijow.* zostałem winien na skrypt fidelis depositi sześć tysięcy zlt poll, ktore maią byc oddane od teyze pomienioney malki moiey y z tych ze dobr *Zadnieprskich.*

Więcey zadnych długow u tym wwie moich nie masz; w wwie zas Kijow. sześćdziesiąt tysięcy zlt poll wyderkafowey summy maią 00. *bractwa Kijow.* rektor y collegium tameyszego na zamku moim y miasteczku *Nowosiołkach, Zamostyczkach, Bohuszowce y Łobaczewszczyznie*, przez mię od malz moiey, dobr tych dziedziczki, nabytych, ze tym ze 00, aby iuż żaden z potomkow zadnego pretextu do tych dobr moich nie miał, daie, daruie i wiecznemi czasy zapisuię temu bractwu et collegio, hac sola adjieca conditione, iż co na tychze dobrach iest ode mnie przed tym zapisaney summy dwa czy trzy tysiące na *cerkiew Salvatoris*, przy *monasterze Peczerskim* będącą, y na szpital ts. Antoniego y Teodozego Pieczarskich zapisaną, oddac y zaplacie maią.

Sierotom zas, dzieciom nieboszczyka pana *Andrzeja Chodyki*, woyta kijow., dwanascie tysięcy zlt naznaczyłem na ratuszu Kijow. trzema ratami miały byc uiszczone, z kozdey raty po cztery tysiącę; iuż te raty expirowali, iakoby iednak przez nieprzyiacielską detentionem nie miały byc wypłacone, obliguię maltkę moię y proszę, aby residuitatem nieoddaney summy tym sierotom oddąła y uisciła z tych ze dobr *Zadnieprskich;* więcey w wtwie Kijow. zadnych dlugow nie masz, krom pomienioney summy Jm panu kijowskiemu na *Wieprzynie y Nowym Włodzimirze* zawisłey, a poromkom pana *Zmijowskiego* zltch kilkaset reszty za majetność *Kucharską*, od niego nabytą, ktorą Jm pana Kijowskiego summę y tę kilkaset zltch pana Zmijowskiego potomkom pan starosta wyzgrod., synowiec moy, iako dziedzic tych dobr, znosic sobie będzie powinien; w wwie zas Wołyn. na Huszczy pani *Oleszyncy* dwa tysiące y oycu *Łaskowi Czerczyckiemu* zltch tysiąc pan podkom. iuż, iako dziedzic tych dobr zapłacic będzie powinien; w powiecie zas Włodzm. dwadziescia tysięcy zlt panu *Gabryelowi Foremzbachowi*, na Ozdiutyczach assekurowane zapisem moim, pan Wacław y pan Benedykt Kisielowie, ktorym te dobra wiecznoscią rezygnowałem, zapłacic powinni będą; ciż Kisielowie Swoyczowskiemu zapisany ode mnie

wyderkaf zawsze na kazdy rok płacić powinni będą; panu *Kulczyckiemu*, skar. czern., osm tysięcy złt unione *na Wulce Swoyczowskiey* assekurowane, pan stta sien., maiąc sobie wieczność rezygnowaną, z Swoyczowa znosic będzie; panu *Burkackiemu* pułosma tysiąca długu *na Koilnie* zapisanego, Eliasz Kisiei y iego przyrodzeni opiekunowie, poniewaz ieszcze iest minojennis, znosic powinni będą.

Już tedy Bogu Wszechmogącemu Stworzycieiowi memu, oddaię się w ręce smierc y zywot, a ciało moie grzeszne ex vitias w iednym ze grobie z miłym bratem moim chce miec połozone in patrio solo, y o te małki moiey pozostałey prosze.

A ten testament stwierdzam pieczęcią y podpisem własney ręki moiey, tudziesz ichm pp przyiacioł, przymnie będących. Pisan *w Brzesciu Litew.* dnia pierwszego maja, roku Pańskiego tysiąc sześćset piędziesiątego trzeciego.

U tego testamentu, przy pieczęciach przycisnionych, podpis rąk temi słowy:

Adam z Brusiłowa Kisiel, wwda kijowski, ręką swą. Jerzy Niemirycz, podkom. kijow., proszony do podpisu. Krzysztof Kolczycki, skar. czern., ustnie proszony pieczętarz do tego testamentu. Franciszek Krynicki.

Ktory ze to testament, przez jmc pana Franciszka Krynickiego ku aktykowaniu podany, iest przyięty y do xiąg sądowych Brzeskich wpisany, z ktorych y ten vidymus, pod pieczęciami urzędowemi y podpisem ręki pisarskiey, stronie iego potrzebuiącey iest wydany.

Pisan w Brzesciu.

Korrygował Sobiczewski.

U tego extraktu pieczęci dwie przycisnionych, a podpis ręki pisarskiey temi słowy: Hieronim-Kazimierz Leszczynski, pisarz.

Ktora oblata, za podaniem y prozbą wyz mianowaney osoby, a za przyięciem moim urzędowym do xiąg ninieyszych grodz. włodzim. iest przyięta y wpisana; z ktorych y ten wypis pod pieczęcią grod. włodzim. iest wydany.

Pisany w zamku Włodzim.

U tego extraktu korrekta w te słowa: correxi Nietoczynski, mpria (L. S.)

Lekta zas temi słowy: lectum per Cieszkowski, mmae.

Ktory to extrakt testamentu per oblatam podany, za podaniem y prozbą wyz podawaiącey osoby, a za moim, urzędowym, przyięciem słowo w słowo do xiąg ninieyszych grod. Kijow. iest ingrossowany.

Книга Київ. Центр. Архіву, № 66, л. 29 об., акт 19.

Лист вітебського підкоморія Адама Кисїля до каштеляника брацлавського Стемпковського в справі Гощі—9/v 1716 р.

Oblata copij listu od j. w. Jmci pana *Adama Kisiela*, podkomorzego wdztwa Witgo, do w. j. m. p. Stępkowskiego, K. D. pisany.

Roku tysiąc siedmset dziewiętnastego miesiąca decembris wtorego dnia.

W roczki sądowe grodzkie łuckie, od dnia wtorego miesiąca novembris przypadłe a do dnia czwartego miesiąca decembris y roku, wyz na akcie mianowanego, prorogowane. Przede mną, Franciszkiem Stoienskim, namiesnikiem podstarostwa Łuckiego, y xięgami ninieyszemi grodzkiemi łuckiemi, Comparens personaliter, urodzony Jmc pan Alexander Sikorski, sługa w. Jm pana Marciana Stępkowskiego, mieczn. zytt, dla zapisania

do xiąg ninieyszych grodz. Luck. tę kopią listu, od i. w. i. m. pana Adama z Brusiłowa Kisiela, podkomorzego wdztwa Wł-go, do j. w. i. m. pana Stępkowskiego, kasztellanica bracł., pisanego, ad acta per oblatam podał, cujus tenor sequitur ejusmodi.

Jasnie wielmozny mosci panie kasztellanicu bracławski, mnie wielce mosci panie wnuku! Kiedy mi nie tylo distancia loci, ale y szędziwość wieku moiego, przy słabości zdrowia y utracie iuż wzroku, tę trzy maxime nie dopusciły dotąd tey szczęsliwosci, abym personaliter mogł in loco loci w. m. m. panom oddać veneracyą, tę tylko odbieram kontentię, że mam przez listowny odzew w. m. w. m. pana pewną wiadomość o dobrym zdrowiu w. m. w. m. panow, ktorym aby Pan Naywyzszy długoletnie w pozny wiek w. m. w. m. panow cum augmento tak naypomyslnieyszych successow conserwowac raczył tę moię uprzeyme urodzonego szczero zyczliwego affektu effundo vota. Jndoleo iniquae sorti meae, że dotąd ab tot et tanta obstacula w tak zamieszanych czasiech nie moglem przyść in possessionem bonorum z dobroczynney łaski swiętey pamięci J. W^o Jm pana w-dy kijowskiego, dobrodzieia, stryia moiego, to iest maiętnosci, nazwaney *Hoszcza*, dobrodzieiowi rodzicowi moiemu ostatnią testamentową onego wolą zapisaney, ktorey teraz po utraconych consuccessorach do tego dziedzictwa sam tylko ieden zastałem legitimus successor. Causarunt hanc retardationem, iakom namienił wyzey, tot et tanta obstacula: naypiersze, zeyscie z tego swiata dza rodzica moiego, ktory, dotrzymuiąc wiary y zyczliwosci maiestatowi i. k. mci y całosci Rzeczy-pospolitey, na fortecy witebskiey, wespoł z innemi ich mciami pany obywatelami, wzięty, w więzieniu Moskiewskim za mil więcey sta, za stolicą, tam, w więzieniu, zycie swoie dla utrzymania y sławy ubogiego domku naszego chętnie smiercią zapięczętował, zostawiwszy nas osierocialych minorennes przy dzieycy matce naszey, z ktorą, uszedszy z fortece witebskiey, przez lat kilkanascie cudze kąty po roznych zagraniczach pocieralichmy y nie mal mendicatis suffragiis w lat kilkanascie, za skonczeniem pierwszey woyny moskiewskiey, do oycowskich popielisk cum summa egestate wyzuwszy się, ze wszystkich fortun splendorow y zapasow pieniężnych, powrocilichmy, po zeysciu z tego swiata dzieia Jm pana woiewody kijowskiego, przed zaczęciem pierwszey woyny moskiewskiey, będąc dziey rodzic moy tak wielą listow invitatus, od i. w. ieymci pani woiewodziney kijowskiey, dzieyki stryięki moiey, ktora, z osobliwey łaski y miłosci ku domkowi naszemu, maiąc sobie zapisaney summy od dzieia stryia naszego a małzonka swoiego, diewięcdziesiąt tysięcy złotych na Hoszczy, ustępowała realney summy trzydziestu tysięcy y dozywocia sobie na teyze Hoszczy od nieboszczyka zapisanego afektuiąc, tylo aby dziey rodzic moy pozostałey w sierockim stanie, przybywszy na Wołyn, był pomocnym w trudnosciach Jmci, na co mam pro documento listy dzieyki iey mci pani stryienki, do dobrodzieia rodzica moiego pisane ratione tey szczodrobliwey łaski, deklarowaney dzieiowi rodzicowi moiemu; iakoz prętko, po zeysciu z tego swiata dzieia Jm pana stryia, rezolwował się rodzic moy iechać na Wołyń, aby za tak wielką deklarowaną łaskę iey mci dobrodzice swiadczył u sieroctwie oney w sprawach y trudnosciach usługę swoią, y iuż nie tylko szescdziesiąt tysięcy, na ktore Jmc więcey nie potrzebowała za Hoszcza, ale y spełna dziewięcdziesiąt tysięcy, in casum renitentiae, miał gotowe, a w tym hostilitas moskiewska w tym ze roku zaszła y iyż in procinctu itineris przed sie wzięto drogę na Wołyń dziey rodzic na fortecy witebskiey, szturmem wziętey, do więzienia tam lat czternascie cięszkie wysiedziawszy więzienie, fatis cessit. Woyna ta lat kilkanascie trwała; my pozostali minorennes, przyszedszy do lat doskonalszych, woyskowochmy traktowali az do

ostatniego skączenia traktatow z Moskwą, a potym ze Szwedami nie mielichmy potemu pory upomniec się tey sukcessyi, nam po dzieiu stryiu naszym zapisaney. Po uspokoieniu nie co oyczyzny naszey, zdarzyło mi się razy kilka posłować na seym z woiewodztwa moiego, a to intuitu zbliżenia się ad propria y iako nayprętszego doyscia swoiey nalezytosci. Miałem na tych seymach za kolegę seymowego godney pamięci Jm pana Czarneckiego, gubernatora na Dubnie, ktory mnie toties, quoties urgentissime z tym naydował, wiedząc o tym dobrze, że iestechmy legitimi actores et successores tey Hoszczy, ktorey wiedział ze iest w possessyi tak dawno u w. m. panstwa zastawney, w dziewięciudziesiąt tysięcach złotych, o ktorą, traktuiąc ze mną, przymował na siebie exolucyą tey summy dziewięciudziesiąt tysięcy, w. m. panstwu nalezącey, a za wieczność zyie Bog na niebie dawał hic et nunc wraz szescdziesiąt tysięcy złotych, iakoż, gdyby sie pociągnął daley, iuż bym conkludował ten kontrakt, tylo zem miał rodzonego moiego in vivis, spolnie do teyze wiecznosci nalezącego, zebym sie nie zdał byc injurius w tym małym wiecznosci tak obszernych dobr kontrakcie, musiałem differe z iasnie u Bogu przewielebnym xięciem Jmcią Czetwertynskim, archi-episkopem mohilewskim, lat kilka temu zdarzyło mi się ziechać w Mohilewie iadącemu z Jmcią panem starostą zmudzkim, hetmanem W. X. L. przez Mohilew, wizytowalismy xięcia Jmci w klasztorze onego Mohilewskim, gdzie, po roznych dyskursach, xiąze Jmsc, wiedząc iuż o imieniu moim, z tym się odezwał, ze ma plenariam potestatem, sobie od w. m. w. panow dano, do traktowania y konkludowania o wieczność tey Hoszczy, ze nam czas prętki wyiazdy Jm pana starosty zmudzkiego z Mohilewa z woyskiem, nie ustępuiąc w długie controwersye, dałem takową Jmci rezolucyą, ze ponieważ w. m. w. m. panowie zyczycie sobie wiecznosci tey Hoszczy ex vinculo consangvinitatis, omnem facilitatem do traktowania o wieczność deklarowałem, y zda mi się, żem na ten czas przez xięcia Jmsci pisał do w. m. w. panow, praebendo omnem facilitatem, na co nie miałem responsu y od xięcia Jmci żadney o tym wiadomosci. A ze w. m. pan raczysz mi w teraznieyszym liscie swoim oznaymować o iakichsi nowozaciągnionych na wieczność moią ciężarach y długach nad diewięcdziesiąt tysięcy złotych, w. m. m. w. panom prawem zastawnym wlewkowym nalezącey, nie wiem, quo jure zastawny possessor może na wiecznosc sobie nienalezącą zaciągać, jakie ciężary y długi, ktore zaciągał, ten powinien będzie exolvere y oczyscić mi wieczność; ja zas, iako wiecznik, nalezącą summę odłożywszy, in possessionem wiecznosci nie chybnie, za pomocą Bozą, wnidę, doda mi Pan Bog sam tyle sposobow, że się mogę zdobyc u krotkim czasie na tę summę dziewięcdziesiąt tysięcy na wypłacenie oney w. m. m. panom, zostanie tam residuitatis nad dziewięcdziesiąt tysięcy, na tey że Hoszczy od dobrodzieia stryia moiego zapisaney, tym ze testamentem trzy tysiące złotych, y tę, komu będą nalezały, gotow będę na tym że terminie wyliczyć. Kto był possessorem całey Hoszczy, toc musiał ducta proportione albo tę trzy tysiące nalezytym osobom wypłacic, albo wiosko iako według summy nalezytę osoby acquitowac, ale przy wipłaceniu summy dziewięcdziesiąt tysięcy złotych snadniey będzie na tym ze terminie y tę trzy tysiące, komu będzie nalezało, wypłacic. Do dalszych zas na Hoszczą zaciągnionych długow y ciężarow nikt mie pociągnąc, nie moze, lybo to się w. m. m. pan zaszczycasz iakowemiś niestannymi dekretami, wolno w niestannych dekretach y miliony pisać, ale to da Bog ulacni czas prętki. Dobrze obwarował wszytkie dobra swoie y wyraził dobrze co za ciezary na ktorą maiętność y długi zaciągnął y komu wieczność ktorey maiętnosci zapisał dobrze wyraził wiele ma komu wiecznik, przychodząc do possessyi, zastawnikowi wy-

płacic summy zastawney nie nayduie więcey wyrazoney summy wniesioney na Hoszczą nad dziewięcdziesiąt y trzy tysiące ktorym testamentem zapisuiąc wieczność Hoszczy rodzicowi moiemu obligował rodzica moiego, aby wypłacił dziewięcdziesiąt y trzy tysiące, a nie więcey; nie wiem, zkąd się nalazły tę excrementa, ktore w. m. pan w liscie swoim wyrazasz, to się tę w. m. panu samemu zostane, a ia się będę kontentowat possessyą wiecznosci całey Hoszczy, odłozywszy summę należącą dziewięcdziesiąt trzy tysiące. Z wrodzonego tedy affektu moiego, zyczyłbym, odrzuciwszy te niesłuszne excrementa, starać się o słusznieysze media nabycia wiecznosci. Ja, iakom deklarował, z wrodzonego moiego affektu, facilitatem justis mediis, zbycia tey wiecznosci życząc, abyscie się w. m. panowie sami raczey korzystali z tey wiecznosci, a nizeli by się w cudze ręce miała dostawać. Co wyraziwszy, szczerze czekam iak nayprętszey od w. m. m. w. panow w tym rezolucyey, bo przy tak słabym zdrowiu moim y szędziwym wieku iuż dni moich, zbliza się godzina, potrzeba prętko myslic o skuteczney dyspozycyey, ktora gdy iuż zaydzie, trudniey przemienic będzie. W czym dawszy tey moiey zyczliwosci prekawcyą, zycząc, abyscie oną nie gardzili, a iako nayprędzey swoią deklaracyą uwiadomili, na ktorą czekaiąc, to profiteor, że iestem w. m. w. m. panow uprzeymie zyczliwym y unizonym sługą.

Adam z Brusiłowa Kisiel, podkomorzy wodztwa Witebskiego,

Po skączonym liscie przypis w te słowa:

Jasnie w. mci paniey kasztellanicowey, a moiey wielce mci paniey, tudzież i mci panu rodzonemu w. m. pana y wszystkim domowym moy naynizszy zasyłam ukłon.

Data zas w te słowa:

Die nona maji, tysiąc siedmset szesnastego, z Pieskowacika.

Ktory ze to list, per oblatam podany, za podaniem y prozbą wyż mianowanego iego mosci podawaiącego, a za moim, urzędowym, przyięciem wszystek z początku az do konca tak, iako się w sobie pisany ma, de verbo ad verbum, do xiąg ninieyszych grodzkich łuckieh iest inserowany.

Книга Київ. Центр. Архіву № 2257, л. 613, акт 9.

Справа за с. Аксютинці.

Село Аксютинці лежить на лївому березї р. Сули в 6 верстах від повітового міста полт. губ. Ромна. Коли саме повстало се село, ми не знаємо, але численні могили (більш 400) в найблизчих околицях його свідчать про те, що се місце здавна приваблювало до себе людність, і, принаймні, про Ромен, точна дата заснования котрого також невідома, першу згадку ми знаходимо вже в Духовниці Володимира Мономаха: „и къ Выреву бяху пришли Аспа и Бонякъ: хотѣша взяти и; ко Ромну идохъ со Олгомъ и зъ дѣтьми на ня и они очистивше и бѣжаша“...

Перші документальні відомости про с. Аксютинці, в звязку з тією справою, яку за се село роспочав Андр. Полетика, бувш. роменський війт, можна знайти в паперах Полетик (Музей ім. Тарновського в Чернигові). З них в свій час користав для своєї статті в „Київській Старині“ (за 1905 г. VII—VIII, стр. 33—38) і для „Малор. Родословника“ В. Л. Мадзалевський, вони ж ляжуть в основу і моєї статті.

За Самойловича Аксютинці належали полковому лубенському писареві Хв. Вас. Билимові. Коли він помер, Аксютинці було надано братові гетьмана, Мартирієві Самойловичеві, роменському протопопові. Потім Мазепа, по універсалу 10 березоля 1689 р., віддав се село військовому товаришеві Ст. Пр. Гречаному, не зважаючи на те, що лубенський полковник Свічка, за рік перед тим, дав „лист“ на Аксютинці Чернигівському протопопові Сіндаровському.

В 1690 р. Гречаний одержав на Аксютинці і царську грамоту, котра проте не помішала Мазепі одібрати се село, по смерти Ст. Гречаного, у його синів, Якова та Хведора, і віддати його бунчуковому товаришеві Вас. Громиці. По шведчині, скориставшись моментом, Сіндаровський, спираючись на лист полковника Свічки, добув і собі царську грамоту (30 липня 1709 р.), що з боку тих, хто давав, з огляду на царську грамоту Гречаним, являло ся повним порушеннєм законів.

Варто зазначити, що в грамоті Сіндаровському (певно, на основі його вказівок) говорить ся, ніби то Аксютинці відняв Мазепа від Сіндаровського, а не від Гречаних [1]). Але, певно, правда скоро відкрила ся, та помилку виправлено було трохи дивно: Аксютинці не попали ні до Сіндаровського, а-ні до Гречаних, і опинили ся у... ґенерального судді Олекси Туранського—„з ласки ясневельможного добродѣя для судейства наданое, до ласки тожъ ясневельможного“, як пише сам Туранський в своїм тестаменті [2]).

Не вважаючи на такий тимчасовий характер надачі, Туранський спробував було залишити Аксютинці по тестаменту своїй жінці і молодшому синові, Демянові,—„до ласки ясневельможнаго“ ж. Проте, з сих заходів нічого не вийшло, бо наступник Туранського на посаді

---

[1]) Генеральное Слѣдствіе о маетн. Черн. полка. Изд. 1908 г., стр. 205, 448.
[2]) Лазаревскій „Опис. Ст. Малор.“ т. II, стр. 418.

ґенерального судді, Ів. Чарниш, не міг дозволити, аби ціле село, надане на ранґ його попередникові, поминуло якимсь робом його рук. Тому, зараз же по смерти Туранського (1716 р.) клопочеть ся і одержує з свою чергу (31 липня 1716 р.) спершу гетьманський універсал від Ів. Скоропадського, а в 1718 р. і царську грамоту, вже третю по черзі.

Скориставши з нещастя Черниша, що в звязку з відомою справою Павла Полуботка, опинив ся в Петропавловській фортеці, брати Гречані, Яків та Хведір, добули були собі Аксютинці знову. Та вони були занадто мало помітними і незначними людьми, щоби вдержати село від стільких претендентів, і новому ґенер. судді Мих. Забілі не трудно було відняти Аксютинці для себе. Тимчасом і Вас. Каневський, полковий суддя чернигівський, спираючись на царську надачу 1709 р. Сіндаровському, на доньці котрого він був жонатий, просить повернути с. Аксютинці в його володіннє [1]). Та з сієї суплїки нїчого не вийшло, і Аксютинці, аж до смерти Забіли, зоставали ся в його розпорядженні. Коли ж він помер (коло 1740 р. [2]), то Гречані з одного боку, і Вас. Каневський з бунч. тов. Туранським, як зяті Сіндаровського, з другого боку знову починають домагати ся признання їхнїх прав.

Але в сей час вспів вже придивити ся і замилувати ся Аксютинцями Андр. Полетика, бувший роменський війт, а тепер значковий товариш, котрий, ще в 1715 р. купив тут у сотника білополовського Хвед. Яснопольського „млинъ о двухъ колахъ“ [3]). Потім, в 1734 р. 30 червня купив в Аксютинцях „пляц зъ хатою“ у Ів. Поломаренка; в 1735 р. одержав на млин Яснопольського потвержуючий лист з ґенеральної військової канцелярії [4]); в 1740 р. 10 серпня купив тут ще два млини о 6 колах у дядька свого Ів. Громіки, сміловського атамана—за 700 рублїв [5]); в 1741 р. 22 квітня у священика пустовойтовськкого Гордія Левенченка, купив за 20 рубл. „лѣса стоячіе помѣжъ Ивана Сиволапа, жителя аксютинського [6]).

Того ж таки 1741 р. купив Андр. Полетика у доньок покійного вже Як. Гречаного—Настасії, Евдокії і Марії ціле село Аксютинці [7]), чи вірніще, право на його „отъисканіе“, бо Аксютинці, по смерти Забіли, знаходили ся поки що в руках ґенерального судді Ак. Горленка, котрому воно було віддано „на ранґ“. Гроші, як під той час, прийшло ся заплатити чималї 1000 карб. і коли все ж таки Полетика їх заплатив, тим виявив свою велику юридичну прозірність, почасти самовпевненість... Справа за с. Коровинці, майже анальоґічна, див. про неї „Кіевск. Стар.“ 1891 г. I, стр. 187—88 (А. Л. „Максимъ Илляшенко, полковникъ лубенскій“), ще тілько назрівала і в минулому виявляла далеко більше фактів, що говорили проти купівлї, анїж за неї...

---

[1]) Генер. слѣдств. о маєтн. Черн. полк. Изд. 1908 г., стр. 204—205.
[2]) Лазаревскій. Опис. Ст. Малор., т. II, стр. 418.
[3]) Муз. Тарн. $^{754}/_{107}$.
[4]) В. Модзалевскій (К. Ст. 1905, VII—VIII.
[5]) Муз. Тарн. $^{754}/_{25}$.
[6]) Муз. Тарн. $^{754}/_{96}$.
[7]) Муз. Тарн. $^{766}/_{27}$. В. Модзалевський в статтї „Что стоилъ Андрею Полетикѣ процессъ за с. Аксютинци?“ (Кіевск. Стар. 1905, VII—VIII) дає иньшу дату купівлї—початок 1748 р.,—і вважає, ґрунтуючись на сїй датї, що случайне вирішенне під той час коровинської, в головних рисах, анальоґічньої справи, надало Полетицї сміливости піти на ризикований крок,—купівлї села Аксютинець. На жаль, стоячи на певних документальних посвідченнях (Муз. Тарн. $^{766}/_{27}$), котрі нам дають дату купівлї Аксютинець—1741 р., ми не можемо приняти вищенаведених твержень,

Можно було б подумати, що Полетика, купуючи Аксютинці, рішив піти „ва-банк“, або все програти, або зразу, вигравши Коровинці і Аксютинці, сїсти серед значнїйших людей гетьманщини,—бо для кожного повинно було бути ясним, що розвязаннем коровинської справи розвязувала ся і справа аксютинська, і навпаки. Тому то, купивши Аксютинці, Полетика наче забув про сю свою купівлю і всю увагу, весь хист присвячує веденню коровинської справи, а разом з тим зміцняє свої позиції в околицях Аксютинець, так в 1742 р. 22 березоля у козака Ів. Сиволапа купує лїс над р. Сулою за 80 рубл., „носатку горілки“ та „біляк габяна“ [1]), і клопочеть ся про потверженнє за ним всїх набутих маєтків царською грамотою, яку і дістає 2 квітня 1744 р. і тілько забезпечивши себе тут від всяких неприємних несподїванок і бачучи, що коровинська справа щасливо закінчуєть ся, А. Полетика починає нарештї і Аксютинську справу. Причому почато її було у всякому разї не пізнїще 20 листопада 1748 р., така, принаймнї, перша дата, яку ми зустрічаємо в связку з сїєю справою: „Реестръ сколко именно вытратилъ денегъ и на что въ Глуховѣ нижей сего явствуетъ, 1748 году ноября 20 дня, добиваючись с. Аксютинец“ [2]).

Коштів шкодувати не приходило ся, та в ті часи в таких справах їх шкодувати було і не можна, і тому ми бачимо, як щедрою рукою Полетика прокладає собі всюди шлях, записуючи разом з тим—„для памяти“—кому і скілько дав:

„Рудновскому далъ 2 рубли...
Константиновичу—15 рублей.
Подполковнику Семенову—50 рублей.
Пану бунчучному—30 рублей.
Далъ протоколисту—5 рублей.
Петру Прокоповичу—2 рубли.
Протоколѣстѣ—полтину.
Канцеляристѣ Базилевичу—полтину.

Войсковому канцеляристѣ Вас. Высоцкому далъ готовыхъ денегъ 40 рубл., а панцир в 30 рублей кромѣ домашнихъ харчей“...

Се все „давало ся“ до 20 листопаду 1748 р., а 22 грудня т. р. Ґенеральний суд ухвалив віддати с. Аксютинці Полетиці.

Та Горленко, в володїннї якого знаходили ся Аксютинці, сього присуду не визнав і 30 грудня подав апеляції до вищого уряду—мабуть, в канцелярію гетьманського уряду, куди, згідно з інструкцією Правленію гетьманського уряду, що було встановлено по смерти Апостола, повинні були вступати апеляції на присуди ґенерального суду [3]).

В лютому 1749 р., аксютинська справа дїйсно була переслана, причому без смазки знову не обійшло ся, принаймнї 15 лютого 1749 р. в реєстрі Полетики „что вытратилъ в Глуховѣ за другою, февраля 15 дня поѣздкою о с. Аксютинцях“ значить ся: „вытратилъ 2 рубли, что дѣло перенесено зъ суда генерального въ верхнюю аппеляцію“, „далъ канцеляристамъ судовимъ 2 рубли“ [4]).

І все ж таки справи не йшли на краще. Приходило ся знову і знову їздити до Глухова і „давать“ „на поклонъ господамъ и канцеляристамъ“...

---

[1]) Муз. Тарн. $^{766}/_{27}$.
[2]) К. Ст. 1901, VI.
[3]) „Екстрактъ“, стр. 10.
[4]) К. Ст. 1901, VI.

Загвіздка, очевидно, була в Горленку, котрий при своїх великих матеріяльних засобах [1]) міг легко паралїзувати вплив полетикинських „поклонів“, і значить міг продовжувати свої права на Аксютинці, тим більше, що тогочасні закони зоставляли се село, невважаючи на присуд ґенер. суду, в руках старого власника.

„Статут, як писав трохи пізніще гетьман Розумовський Катерині II, представляючи про необхідність установлення подкоморських судів,—не велить перед початком слїдства відбірати спірну землю у того, хто нею володіє, хоча б і неправильно, до початку процесу, і, таким чином, „привласти́тель“, не будучи позбавлений свого незаконного володіння, може стілько тягнути позивача судною формою, скілько хоче; то ухилить ся від позву, то внесе підозріння на судів, то ріжними апеляціями, то ріжними незліченими вимислами, а позивач, витрачаючись на протязї богатьох років, знесилюєть ся. Причому монастирі і люде сильні, котрі можуть витрачати на судові справи великі кошти, мають можливість безконечно мучити своїх супротивників“ [2]).

Немає жадних сумнївів, що Полетиці загрожувала та ж доля. Тому в 1750 р. він починає клопотати ся про перенесеннє справи до Колеґії закордонних справ“ [3]), найвищої для України інституції того часу.

А між тим, в управлїнню України заходять великі зміни—5 червня 1750 р. було післано до Колеґії закордонних справ царський наказ про затверженнє вирборів К. Гр. Розумовського на гетьмана. Рівночасно, всї справи, яких ще колеґія не вспіла розглянути, в тім аксютинська справа, повинні були піти на розгляд до Ґенеральної Військової Канцелярії та гетьмана [4]). І в сїй останній інстанції справа знову зачепила ся.

Пройшло чотирі роки і—без жадних наслїдків для процесу. Нарешті, Григорій Андрієвич Полетика, котрий ще з 1749 р. починав допомогати батькові в сїй справі [5]), в січні 1754 р. подає до гетьмана суплїку, в котрій просить прискорити справу, бо А. Полетика, не маючи жадних наданих за служби земель і витрачаючись на веденнє процесу, приймає великі нужди [6]). Проходить ще три роки, і ми бачимо аксютинську справу все в тім же положенні. 27 квітня 1757 р. знову просить Гр. Полетика про затверженнє Аксютинець за його вітцем [7]). І знову жадних наслїдків.

Тим часом, потроху зявляють ся і иньші претенденти, які б хотїли відшукати свої права. 25 червня 1757 р. подає суплїку Наст. Хв—вна Гречанівна, сестра в перших тих Настасії, Евдокії та Марії Гречанівен, що продали Аксютинці Полетиці. Вона просить не до-

---

[1]) Лазаревський („Описаніе Ст. Малор., т. III, стр. 196) повідомляє, що в 1780 р. у Петра Якимовича Горленка, сина ґенерального судді, було 500 душ селян (самих чоловіків). Все се багацтво було придбано ще Як. Горленком. В. „Расположеніи о взятихъ з скарбу войскового взаймы тисячи рублей денегъ“.., (Кіевск. Стар.“ 1891, VIII). в котрому поміщено реєстру всієї тодїшньої (1744 р.) старшини і кількість належних кожному з старшини селянських дворів і млинових кол, у судді ґенерального Горленка показано 232 двора і 20 кол, між тим як у ґенер. осаула П. Валькевича, славного своїм богацтвом („Кіевск. Стар.“ 1893 г., III, стр. 535) було 239 дворів і 2 кола. Взагалї по „Расположенію“ Горленко серед українських богатирів того часу (по кількости дворів) займає чотирнадцяте місце.

[2]) Миллеръ „Суды земскіе, городскіе, подкоморскіе“, стр. 35—36.

[3]) К. Ст. 1901 г., VI.

[4]) „Екстрактъ“, стр. 10.

[5]) „Кіевск. Стар.“, 1901 г., N VI.

[6]) Муз. Тарн. $^{766}/_{25}$.

[7]) Муз. Тарн. $^{766}/_{28}$.

пускати Полетику до володіння сим селом та про розділ Аксютинець між „дійсними“ спадкоємцями Гречаних. „Дійсними“ спадкоємцями Наст. Хв—вна очевидно вважала себе і свою сестру Евдокію. Треба тут зазначити, що вони, дійсно, ніякої участи в згоді між Полетикою і їхніми сестрами в перших не брали, а право на село розумієть ся, мали таке ж, як і ті. Подають свої прохання і бунчуковий товариш Ів. Туранский та військовий канцелярист Ст. Каневський, котрі називали себе унуками (по матері) протопопи Сіндаровського і посилали ся на універсал 1709 р.

Проте і сї прохання справи з місця не зрушили. Все се примушувало думати, що або сам гетьман, або хтось з його близьких, був особисто заінтересований в тому, щоб не давати справі ходу.

Проходить ще коло трьох років, і Гр. Полетика, загубивши, очевидно, всяку надію досягти свого звичайними засобами, наважуєть ся (в початку 1760 р.) подати імператриці скаргу на гетьмана. Звертає на себе увагу сміливість окремих виразів, тон, підчас занадто гордий, приправлений ущипливим сарказмом,—не треба забувати, що Гр. Полетика писав імператриці про брата її чоловіка:

„Приходя многократно къ нему гетману,—пише він,—просилъ я ево съ подобающимъ почтеніемъ о разсмотрѣніи и рѣшеніи помянутаго дѣла, но всякой разъ болѣе отъ него гетмана ничего въ отвѣтъ получить не могъ, какъ только: что онъ помянутаго дѣла рѣшить не хочетъ, и что онъ сюда[1]) не затѣмъ пріѣхалъ, чтобъ таковия разсматривать, а можеш де ты о семъ бить челомъ въ Правительствующемъ Сенатѣ, хотя написавъ и то, что я его рѣшить не хочу, и когда я ему гетману представлялъ, что мнѣ прежде его рѣшенія въ Правительствующемъ Сенатѣ бить челомъ не слѣдуетъ[2]), и что я ему гетману таковимъ челобитьемъ огорченія здѣлать не хочу, то онъ мнѣ на то ничего не говорилъ, а прошлого маія м-ца въ 29 день[3]), когда я къ нему гетману пришелъ и повторилъ вышеписанную мою прозбу, то онъ гетманъ тоже съ презрительнымъ видомъ сказалъ мнѣ, что ему онаго дѣла здѣсь рѣшить не можна, но что когда ему отъ меня со всякимъ почтеніемъ и безъ малѣйшей уразы представлено было, что другія таковыя дѣла онъ здѣсь рѣшилъ, въ томъ числѣ и наше одно дѣло съ Полуботковыми наслѣдниками рѣшилъ[4]), повелѣвъ выпаханній на нашей землѣ хлѣбъ отъ насъ отобрать и отдать помянутимъ наслѣдникамъ (на которое сего гетмана, яко неправильное рѣшеніе сего іюля—дня подано отъ меня вашему Императорскому Величеству въ Правительствующемъ Сенатѣ апеляцію), то онъ гетманъ разсердясь на меня закричалъ, что де ты мнѣ выговоры пришелъ дѣлать, поди отсюда прочъ, я тебя велю въ шею вытолкать, на что я ему гетману паки съ учтивостію говорилъ, что я ему никакихъ выговоровъ не дѣлаю и дѣлать не намѣренъ, но пристойнымъ образомъ его прошу, чтобъ онъ какъ другія дѣла здѣсь рѣшилъ, такъ и сіе рѣшилъ бы, но онъ на то несмотря повторялъ мнѣ вышеписанныя рѣчи“...

Далї йде абзац закреслений в черновику, але дуже цікавий для характеристики будучого оборонця прав і привілеґій шляхетських, бо,

---

[1]) В Петербург.

[2]) По ухвалї Пр. Сенату 1756 р. 17 травня: „Тако жъ когда челобытные подаваны будутъ на подчиненныя господину малороссійскому гетману и кавалеру мѣста, не бивъ челомъ у него гетмана, такихъ не принимають же, а подписывая на нихъ, что бить челомъ у гетмана, отдавать же обратно“... „Екстрактъ“, стр. 33.

[3]) 1759 р.

[4]) За с. Коровинцї.

хоча і закреслений, він все ж фіксує певний напрям думок сієї видатної людини України того часу:

„Онъ же гетманъ въ презрѣніе высочайшихъ Вашего Императорского Величества указовъ и правъ обругалъ меня безвинно и напрасно, невзирая на то, что я отъ Вашего Императорского Величества имѣю Всемилостивѣйше пожалованній чинъ штабъ-офицера и въ его гетманской командѣ не состою, по малороссійскимъ же правамъ—тѣмъ менше онъ гетманъ имѣлъ резону такимъ безчестнимъ образомъ со мною поступить, что по онимъ самый послѣдній шляхтичъ въ чести своей самому болшому равнымъ почитается“.

Цікаве також те освітленнє, яке надає Полетика, сей „відомий український патріота“, переносячи свою особисту справу в площину загальних відносин, гетьманській владі:

„Прежде его бывшіе гетманы присвоя себѣ власть, недозволенную малороссійскими правами, чтобъ роздавать деревни (ибо таковыя награжденія по всѣмъ правамъ принадлежать до одной высочайшей Вашего Імператорскаго Величества власти) [1]) еще съ болшимъ насиліемъ ония отнимали, и хотя всемилостивѣйшему предковъ Вашего Императорскаго Величества благоснисхожденію имъ таковая роздача деревень вмѣстѣ съ старшиною дозволена, однако во 195 году бывшому гетману и измѣннику Мазепѣ указомъ запрещено, чтобъ таковыхъ деревень, которыя отъ него гетмана и старшины даны, и отъ государей грамотой подтверждены будутъ, онъ бы гетманъ отнимать и Государева указу нарушать не дерзалъ; несмотря на то, какъ онъ измѣнникъ Мазепа, такъ и прочіе гетманы таковия службу и вѣрность свою ко всероссійскому престолу оказавшимъ людямъ въ предковъ вашего Імператорскаго Величества жалованными грамотами утвержденныя деревни отнимали и тѣмъ многія честныя фамиліи привели въ нищету и разореніе... оныя же отнятыя деревни утверживали либо за собою, либо награждали ими сродственниковъ, любимцовъ и слугъ своихъ безъ всякого согласія съ старшиною“.

Трудно думати, що такі філіпіки проти гетьманської влади, котрі мали в собі щось від Теплова (маю на увазі його відому записку), могли скріпляти українську автономію, оборонцем якої, що до шляхетських прав, пізніще в комісії по укладанню Нового Уложенія, виступав той же Полетика. Тільки детальні досліди могли б вияснити

---

[1]) Щоб показати наскілько се твердженнє справедливе я наведу слідуючі авторітетні слова А. Лазаревського:—„З вигнанням польських панів, їхнє право на поземельну власність перейшло до „війська“, гетьман, як представник остаппього, міг роздавати військову землю старшині і рядовому товариству за їхню військову службу“... („Малор. Поспол. крестьяне“ 1908 г., стр. 10), а також Міллера:... „В договорах Хмельницького та його наступників було постановлено, що ніхто в Малоросії не має права володіти а-ні селом, а-ні деревнею, ні млином, ні якими иньшими вигодами, без гетьманської надачі, а московські государі обіцали давати грамоти на землї тілько по внесенню гетьмана“ (Миллер „Суды гродскіе, земскіе и подкоморскіе“, стр. 35).

І дійсно, ми знаємо тілько одно, в сьому відношенню, обмеженнє влади гетьманської, яке було внесене в гетьманські статті з часу Мазепи—не віднімати тих земель, на котрі державця вже мав царську надачу: „Кому даны будутъ Государевы жалованные грамоты, и по тѣмъ жалованнымъ грамотамъ деревнями и мельницами имъ владѣть непремѣнно, а Гетману тѣхъ грамотъ у нихъ не отымать. Такъ же, какіе жалованные грамоты даны будутъ старшинѣ и знатнымъ особамъ войсковымъ, и тѣмъ грамотамъ быть въ своей же силѣ, и Гетмаму тѣхъ грамотъ у нихъ не отымать же“... (Бантын-Каменскій „Источн. Малор. Исторіи“, 1858 г., т. I, стр. 16).

Маєтки ж, на котрі царської наданої грамоти ще не було випрошено, гетьман міг відібрати в кожний момент. Міллер ib.

міру того впливу, який мали подібні „суплїки“ на складання Тепловської „Записки“ і на знищення самого гетьманства.

При кінці своєї скарги Полетика вважав потрібним зазначити, що і на уряді самого Розумовського є чимало таких сумнївних маєтків, і при сьому посилаєть ся на якусь справу Макошинського монастиря з Розумовським за с. Устє. Ся справа, по словам Полетики, анальоґічна аксютинській (надано одній особі, а завладано другою), і тому на основі наказу з 13 листопаду 1734 р.[1]) просив передати справу з суду гетьманського до сенату[2]).

Таким шляхом гадав Полетика обійти наказ 1756 р. 17 травня (див. вище).

Наслїдком сього прохання зявив ся царський наказ гетьману з 7 квітня 1760 р.:

„.... повелѣваемъ вамъ нашему гетману оное Полетики съ Горленкомъ дѣло разсмотреть и рѣшить отъ полученія сей грамоты въ положенный по генералному регламенту срокъ непремѣнно, ибо то дѣло съ протчими изъ коллегіи иностранныхъ дѣлъ къ разсмотренію и рѣшенію вашему отослано подлинно въ 1750 году чему уже нынѣ десятый годъ, а что надлежитъ до указу 1724, на которій ассесор Полетика ссилается, то во ономъ напечатано во II пунктѣ о причинахъ, которія могутъ судью въ подозрѣніе привѣсть и мѣжду протчими показана сія, ежели судия равное дѣло имѣетъ съ челобитчикомъ или ответчикомъ, т. е., напримѣръ, ежели ищетъ кто во обидѣ отнятого двора, а такое же равное дѣло имѣетъ судия въ другомъ мѣсте, то ему не судить для того, чтобъ для своего примѣру оное неиспортилъ, но сіи подозрѣніи для людей добрую совесть имѣющихъ, но понеже ябедники сіе подозреніе могутъ предлагать для избытія своей вины, того ради слѣдующее чинить надлежитъ въ III пунктѣ когда судящейся станетъ доносить, что ему есть подозреніе на президента или кто его мѣсто имѣетъ, тогда съ протчимъ членомъ прежде суда принять на то писмѣ и отослать къ вышшему суду, напримѣръ нижине къ надворному, надворный въ коллегію, коллегіи въ сенатъ, где оное разсмотреть и будѣ важное будетъ велѣть индѣ или у себя судить, буде же неважно покажетца, то велѣть судить въ томъ судѣ, которого на президента показано подозреніе, а судящемуся дать писменній указъ, что ежели неправдою будѣтъ судъ учиненъ, то можно ему тогда бить челомъ на нихъ, почему должни судьи вершa дѣло безъ экзекуціи отослать къ тому вышнему суду для разсмотренія, которые должны вершить, а виноватымъ учинить по указомъ, а понеже оное Полетики съ Горленкомъ дѣло нѣважное, и хотя на васъ такое ж равное челобитье Массочинского монастыря, а имянно о завладѣніи деревни Устья въ нашемъ Сенатѣ имѣется, но в нашемъ сенатѣ не присудствуете, того ради по симъ онаго указа 1724 года 3 пункта то Полетики съ Горлѣнкомъ дѣло въ томъ же судѣ, которого на президента показано подозреніе, то есть вамъ разсмотрѣть и рѣшить надлѣжитъ, а не въ другомъ судѣ и не въ нашемъ Сенатѣ, а будѣ ваше рѣшеніе оному Полетикѣ покажется неправимъ и указомъ и Малороссійскимъ правамъ противнымъ, то онъ Полетика можетъ по симъ того же указа 1724 года 3 пункта апеляцію учинить въ нашъ сенатъ, гдѣ тогда по взятье дѣла надлежащѣе разсмотреніе и решеніе учи-

[1]) „Судей, имѣющихъ дѣло равное съ дѣломъ челобитчика или отвѣтчика отъ суда отрѣшать“...

[2]) Муз. Тарн. 766/45.

нить оставлѣно небудѣть, а за нерешеніемъ вашимъ того дѣла въ нашъ сенатъ въ разсмотреніе взять неможно“ [1]).

Гетьман відповів 11 липня 1760 р. в Сенат, вимогаючи „сатисфакції“ в несправедливих обвинуваченнях, що взвів на його Полетика [2]) і зазначаючи, що рішати справи по ґенеральному реґляментові, він, як гетьман затвержений на всїх правах, на котрих було затвержено Скоропадського, не повинен, та що не рішав він сїєї справи тому, що „по пріѣздѣ ево гетмана въ Глуховъ по дѣлу о с. Аксютинцахъ ни отецъ ево ассесора и никто изъ домашнихъ хожденія не имѣлъ, и потому ему гетману и въ разсмотреніе онаго дѣла вступать было не съ чего“... [3]) Що ж стосуєть ся до справи з Мокошинським монастирем за с. Усте, то вона являєть ся витвором фантазії самого Гр. А. Полетики, бо не тілько в сенатї, але взагалї в жадному „судному містцї“ такої справи у Розумовського немає [4]). І дїйсно нї Лазаревський, дослїдувач „Старої Малороссіи“, нї Васильчиков, що спеціяльно студіював „семейство Розумовских“ про сю справу нїчого не знають.

26 сїчня 1761 р. на скаргу Полетики і контр-скаргу Розумовського було покладено резолюцію:

„Оное дѣло... Полетики отца... разсмотреть и рѣшить о сем нашему гетману по силѣ указовъ и малороссійскихъ правъ, а буде то рѣшеніе оному Полетикѣ покажется неправимъ, то онъ Полетика можетъ по силѣ малороссійскихъ правъ апеляцію учинить въ нашъ Правительствующій Сенатъ, а нынѣ безъ разсмотрѣнія и рѣшенія Вашего (гетьмана Е. О.), того дѣла въ нашъ сенатъ къ разсмотренію взять не можно и о томъ ему... Полетикѣ въ нашемъ сенатѣ объявить (которому и обявлено), а что вы просили на него... Полетику сатисфакціи о томъ разсмотрение и надлежащее рѣшеніе въ нашемъ сенатѣ учинено будетъ по рѣшеніи вами оного дѣла“... [5]).

Чи можна було при такій ситуації сподївати ся бажаного вирішення справи? Певно, що нї. І хоча Ґенеральна Військова Канцелярія більшістю всїх голосів проти голосу ґенерального писаря Андрія Безбородка, ухвалила віддати Аксютинцї Полетицї, проте гетьман затвердив не ухвалу Ґ. В. Канцелярії, а особливу думку А. Безбородка,— себ-то справа була вирішена неґативно [6]).

---

[1]) Муз. Тарн. $^{766}/_{30}$.

[2]) „Дабы,—як передає прохання гетьмана сенатська постанова 1761 р. 26 сїчня,—всемъ вашимъ подчиненнымъ не менше было известно о вашемъ (гетьмана) удовольствіи, какъ и о томъ учинилося уже сведомо, что онъ васъ передъ нами дерзновенно и напрасно озлословилъ, пороча вымышленными клеветами такъ, какъ ябедникъ, присяжную вашу въ препорученныхъ вамъ отъ насъ дѣлахъ верность“... (Муз. Тарн. $^{766}/_{32}$).

Як можно було і думати, скарга Полетики очевидно зробила не мале враженнє...

[3]) Муз. Тарн. $^{766}/_{32}$.

[4]) Ib. „Что же помянутый асессоръ Полетика, не увидѣвъ еще никаковаго собственного вашего по дѣлу отца ево разбору прошенія отважился въ такомъ верхнемъ месте яко нашъ сенатъ къ лицу нашему чинить вамъ поношенія своего челобитного, составливая ябеднически клевету на вимишленномъ имъ самимъ якобы подобному дѣлу между вами и Макошинскимъ мнстыремъ о селѣ Устье, которого не толко вы по сіе время невѣдали, но и по всѣмъ вашимъ строжайшимъ справкамъ во всехъ суднихъ малороссійскихъ местахъ оного неотыскалося, нетъ и никогда прежде не бывало да и в нашемъ сенатѣ, чтобъ таковое примѣрное дѣло ваше собственное отискалося того... не уповаете“... (Муз. Тарн. $^{766}/_{32}$).

[5]) Муз. Тарн. $^{766}/_{32}$

[6]) В березолї 1761 р. Муз. Тарн. $^{766}/_{36}$.

Мало того, коли брат Гр. Андр. Полетики військовий канцеляриста Андрій Андр. Полетика зявив ся до Безбородка, щоби вислухати остаточну ухвалу і зняти копію з неї для апеляції, то Безбородко йому заявив, що „о обявленіи опредѣленія долженъ онъ подать гетьману особливое прошеніе, а что до дачи копіи надлежитъ то оная ему дана быть не можетъ потому, что Вашего Императорскаго Величества съ грамотою присланною изъ Правительствующаго Сената, запрещено ни съ какихъ дѣлъ челобитчикамъ не давать копій [6]).

Абсурдність сієї заяви кидаєть ся в вічі. Кожному, в тім і Полетикам, повинно було стати ясно, що їх хотять тягнути з сією справою, як найдовше, і Гр. Андр. Полетика мав повну рацію писати в своїй новій скарзї 6 липня 1761 р., що Безбородко се „вымысливъ для одной только волокиты и разоренія“...

Дивні були б ті суди, в котрих не проголошували присудів, дивні були б закони, котрі дозволяли апеляції і не дозволяли для апеляцій знимати копії з присудів. Тим часом, треба завважити, що випадок з Полетикою не був чимсь незвичайним,—подібну ж справу мали мешканці містечка Сребного Іван та Леско Ляшкові. В 1767 р. вони подали до Сенату челобитню, в котрій зазначили, що по їхній справі був гетьманський присуд, але чомусь досї їм його не проголошено, і тому справа стоїть. Сенат, зазирнувши в малороссійські права і знайшовши там, в Статуті в розд. 4, в арт. 90, що апеляції можна подавати тілько по проголошенню присуда, наказав присуд (як що він дійсно не був проголошений) проголосити; разом з тим післав наказ і до Малороссійської Колеґії, щоб у всїх подібних справах, колеґія довідувалась, чи справдї гетьманський присуд не проголошений і, як що—справдї, то проголошувати—„дабы симъ средствомъ просители могли изъбегнуть напрасной волокиты приезжать сюда, единственно только затѣмъ, чтобъ получить отъ правительствующаго сената в Малороссійскую Коллегію о объявленіи имъ таковыхъ решеніи предписаніе“. („Экстрактъ изъ указовъ, инструкцій и учрежденій“... Изд. Земск. Сборн. Черн. Губ. под ред. Н. П. Василенка 1902 г., стр. 34—35). Але в українських тогочасних законах, як напр. в кн. Статут, розд. IV, арт. I, також в арт. 13, пункті 3, в конституції Жигимонта III 1616 р. прямо сказано, що писарі повинні „со всякихъ дѣлъ и опредѣленіи за подписаніемъ рукъ своихъ и печатью давать выписи, не токмо состоящимъ въ судѣ, но и постороннимъ, кто въ томъ нужду имѣть будетъ, лицамъ, подъ штрафомъ, ежели того въ недѣлю не учинятъ, ста копъ литовскихъ денегъ“.

Тим часом, приходило ся звертати ся до сенату з скаргою на Безбородка і з проханнем наказати гетьманові проголосити його резолюцію і дозволити зняти з неї копію [2]).

Проте, скаргу Полетики сенат повернув назад, бо на основі наказу 1756 р. 17 травня, не можна поминаючи гетьмана скаржити ся сенатові на підвладних гетьману [3]). Ще кількаа спроб Полетики обійти ся без оббивання гетьманських порогів також ніякого успіху не мали [4]).

21 грудня 1761 р. Полетика подає гетьману в Глухові прохання про видачу копій з Аксютинської справи. Гетьман, переконаний Без-

---

[1]) Ibid.
[2]) Муз. Тарн. $^{766}/_{36}$.
[3]) Ibid.
[4]) Муз. Тарн. $^{766}/_{39}$.

бородком [1]), що справи копії з таких (!?) справ не видають ся, задовольнити прохання Полетики заборонив, про що в імени гетьмана було видано наказ і до ґенеральної канцелярії. Треба все-таки вказати, що ориґінального гетьманського ордеру в сїй справі менї бачити не прийшло ся, і, можна припустити, що Безбородко, котрий часто підписував унїверсали гетьмана „по его повелѣнію“ [2]), міг видати такий ордер, іменем гетьмана, від себе, тим більше, що гетьмана з 23 жовтня 1761 р. в Глухові не було—він був в Петербурзї, викликаний звісткою про тяжку хворобу Єлисавети [3]). Тодї Полетика, вже в Петербурзї,

[3]) Васильчиковъ „Семейство Розумовскихъ“, I, стр. 279.

в 1762 р. подав скаргу гетьману на Безбородка, вказуючи, що Безбородко міг намовляти гетьмана, щоб копії не видавати, або „по злобѣ своей на меня“, або „по незнанію малороссійскихъ правъ“ [4]).

Розуміеть ся, нї гетьман, нї Полетика нї на один момент не могли відмовити старому ґенеральному писареві в знанні „малороссійскихъ правъ“, і ся фраза відгонить певною іронією.

8 травня 1762 р. вийшов нарештї гетьманський ордер видати копію присуду. Про Безбородка—нї слова [5]).

Аксютинська справа вступила нарештї до сенату. А в листопадї 1763 р., Полетика, чи то маючи якісь сумнїви, що до вирішення справи, чи то намагаючись трохи затушкувати перед гетьманом свою лїнїю поведїнки в сьому процесї, що до гетьмана, нише Розумовському, що хоча він і був примушений подати до сенату апеляцію на присуд гетьманський, та все ж сподїваеть ся, що гетьман не допустить дальшого переведення справи і, визнавши права Полетик на Аксютинцї, видасть йому на се село унїверсал (яка суперечність з скаргою 1760 р.), а Гр. Полетика знищить апеляцію [6]).

Ми не знаємо відповіди гетьмана, можливо, що він і зовсїм не відповідав, але в усякому разї унїверсалу видано не було.

11 грудня 1766 р. [7]), був винесений сенатський присуд—на користь А. Полетики, бо він був спадкоємцем Гречаного, котрий, хоча одержав унїверсал гетьманський на рік пізнїще, нїж протопіп Сіндаровський листа полк. Свічки, та проте лист Свічки не був потверджений гетьманом. А військовою землею можна володїти (див. вище) тільки по гетьманській надачі, царську ж грамоту ранїще від усїх дістав також Гречаний—в 1690 р.

Таким чином спадкоємцям Сіндаровського було одмовлено, тим більше було б одмовлено спадкоємцям Чарниша, котрий, як відомо дістав був на Аксютинцї третю царьку грамоту, але по нїй нїхто жадних претенсій і не представляв.

23 сїчня 1767 р. Румянцев віддав распорядженне про складанне реєстру дворів і вигод села, щоб при призначенню на ранґ ґенерального судді, замість Аксютинець, иньшого села „имѣть возможно прямое о всемъ томъ свѣденіе“ [8]).

---

[1]) „В чемъ онъ и самъ (Безбородко) при другихъ войсковой генеральной канцеляріи членах не запирался“ (Муз. Тарн. $^{766}/_{42}$).

[2]) „Кіевск. Стар.“, 1890 г., I, стр. 139.

[4]) Муз. Тарн. $^{766}/_{42}$.

[5]) Вважаю потрібним зазначити, не бажаючи, проте, робити з того якісь ширші висновки, що того ж року Безбородка з посади ґенерального судді було звільнено.

[6]) Муз. Тарн. $^{766}/_{46}$.

[7]) Муз. Тарн. $^{766}/_{50}$. В. Модзалевський не вірно датує 22 сїчня 1767 р. („Малор. Родословникъ“, т. IV, стр. 118).

[8]) Муз. Тарн. $^{759}/_{1}$.

Таким побитом, справа за с. Аксютинці була скінчена. Тепер повинна була б, як наслїдок справи Аксютинської виникнути нова справа—про образу гетьмана.

Нїгде, проте, не приходило ся менї читати про сю справу, і скоріще від усього, вона і не починала ся. Час, а також ті великі зміни, що зайшли з смертю Єлисавети, а потому і з знищеннєм гетьманства, примусили, мабудь, гетьмана забути її думати про якусь „сатисфакцію“, а Гр. Полетиці і зовсїм не випадало про сю справу нагадувати.

Подав Євг. Онацький.

Переказ про хрестне дерево.

Могилівський епархіяльний архів старинностей має цікавий збірник № 630-а в 4-ку, написаний ріжними почерками напівуставними і скорописними. Є дати 1651, 1705, 1752 і 1788 років; на перших листах в низу запись другої половини XVIII в.: „Могилевско-братскаго монастыря“. Головний зміст збірника ріжні молитви, полемічні статті проти католиків і статті календарного характеру: „вѣдомость о роках климактеричныхъ обсерваціа автора римскаго въ року 1752 выдана“, „вѣдомость о роках климактеричныхъ, кто ся под якимъ знаком небеснымъ родитъ, нехай вѣдает, якіе лѣта в житіи своем мает мет небезпечные“, „о днях нещасливых“, „О отмѣне поветря“, „Секретъ добрый“—о погодѣ по мѣсяцу“ і т. и. В сім самім збірнику читаємо цікаву статтю—варіянт переказу про хрестне дерево (гл. Ів Франко, Апокрифи Новозавітні); наводим сю статтю в цілости:

л. 18 об. Ѡ дерекѣ Крта стаго и ѡ фкгѹре к старом законѣ ѡ процессіѧ ос кр̃том и ѡ знаменіи кр̃тномъ.

Гды былъ Адамъ во старостѣ рознемогсѧ на смерть, стали предъ нимъ двое войска людей ѡбоего поколеня к личке ѡколо шестидесѧт тысечѣ, особно жоны и дорки з дорекъ его, особно мѹжоке з сынок его. окром выродковъ которыхсѧ родили инашими спосоками нижли иные люди. во были ꙗко дѣкіе белми косматые которы писмо сто̃е зокѣ диганты злосливе. родилисѧ дѣкные люди ѡ ты̃ некестъ, которые поживали ты̃ коренко̃, которы̃ Адамъ заказоко̃ есть, тымъ которые временныѧ были. во пере̃ потономъ люди не ели мѧсо̃, ани рыбъ тылко о̃коны (л. 19) а корене которое было на оних часъ смычное; кудучи хоры Адамъ послалъ сына Сета до раю абы ему приносъ розрѧкѹ з дрека живо̃наго хотѧчи сокѣ еще пре̃лѹжит жикота. Сетъ до раю пошолъ. тамъ далъ емѹ аг̃лъ розрѧкѹ с того дерева жикотнаго. идѹчи з нею през рекоу кѹрѹю тыгры оупала емѹ на водѹ и оутекла з водою. и сказалъ пере̃ оцемъ же та рожка оупала на водѹ и з водою пошла. казалъ Адамъ иди на тое мѣсто а знайдешъ ее. и так се стало же тамъ знашоа̃ и пшо̃ рыхло абы еще застал оца жикого. которого ж̃ оумерлаго зосталъ. Оуткнулъ розрѧкѹ на гробѣ оуголове Адамовой. потѣ̃ оуросло великое дерево, котрое потымъ оутѧто на церко̃ Соломоновѹ (об.) дѧ его пекности. але не могло придатисѧ на жадную речъ. было ако коротко або долго при роботе. положили теды през одних потокъ, мѣсто лавки. потѣ̃ кролока сава̃ пророкини знародѹ о̃ныхъ тре̃ кролокъ. которые были з дарами оу Ха новонарожонаго. ако вѣмъ гды приехала до Іерлимѹ сѹха мѹдрости соломоновой. не хотѣла по тимъ дереке ити. але през потокъ шла. Гды ей пытано чемѹ бы не шла, покѣдила ж̃ и на тымъ дереке Бг̃ъ кнатѹре людско̃ мает оумрети ѡ народу жидовскаго. было теды законано к земаю гѹбоко. и ставокъ водный на ни̃ оучинили абы николи до людскѹ рѹкъ не приходило. которое ито рокъ выстѹпокало з земли и плавало. Гды теды (л. 20) Пана и зкавителѧ жидоке мучили и крижовать мѣли шѹкали дрека ꙗкъ нат̃жшаго. видѧчи то древо намокле выколокши з воды оучинили кр̃ (?) з него Хв̃ таꙗ т̃жкіи а мѹсили его Симонъ Цирейский допомогъ. ачъ колекъ тен гисторіи немаешъ оу сто̃ писмѣ, кшакже не закали кѣрит ѡ томъ, штосѧ до ведомости стѧгаеть кѣрѧт томѹ жидоке и мают писанѹю гисторію к талмѹде.

Подав В. Н. Перетц.

Олександр Грушевський.

Сучасне українське архівознавство.

В цілях широкого розвитку історичних українських студій треба звернути велику увагу на підготовчу працю в архівах. Архіви се основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтись без архівних матеріялів в своїх наукових студіях. Кажучи загально, ми всї зітхаємо о такім станї архівів, коли можно знати, не виїзжаючи з Київа, в якім архіві що знаходить ся і потім замовити місцевим архівістам виписати потрібні акти або уривок з великого акту.

При царському централїзаційному режімі вся увага була віддана центральним науковим інституціям в столицях. Їм—як-нї-як—співчували і хоч не у всїх адмінїстраторів була ясна думка про потребу архівних студій та взагалї архівознавства, але всеж таки можно було прохати якихсь субсидій на поширеннє архівної справи чи через Мінїстерство звичайним шляхом чи просто від найвищої влади надзвичайним шляхом. Завдяки таким заходам центральні архівні установи мали можливість збирати, розбирати архівні матеріяли, науково студіювати і видавати збірники наукових матеріялів з науковими розвідками по окремих темах російської історії. Тут в сих центральних інституціях можно було оплачувати як-нї-як працю вчених співробітників і давати їм можливість продовжувати свою користну роботу.

В порівнянню з сим становище провінціяльних архівів було далеко гірше. На них давались лише малі гроші, не мали вони відповідних помешкань, працювати доводилось в несприяючих умовах, наприклад, читати в полутемній кімнатї, при невідповіднім освітленню з невідповідних вікон. Співробітники псували очі і переходили на иньші посади, шукаючи лїпшої оплати своєї працї. Оплата в архівах була дуже мала, наприклад, завідуючому великим архівом—166 р. в місяць і тримались тут лише архівісти з принціпу. На видання наукових матеріялів давалось дуже мало і через те всї сї видання виглядали дуже мізерними,

Після революції, коли утворена була на Вкраїнї українська влада, можно було сподїватись, що інтереси української історичної науки будуть близькі керманичам освітньої справи на Вкраїнї і таким чином буде полагоджена давня неуважність до потреб українського архівознавства. Поширеннє архівної справи вимогало більших коштів і більших наукових сил, одно з другим було тїсно звязано, бо для поширення кадра співробітників потрібна була і спеціяльна наукова підготовка і відповідна оплата наукової працї. Між тим до останього часу архівна в Київі і на Україні взагалї праця трималась подвижництвом науковим, себ то добровільним відреченнєм вчених від лїпше виплаченої працї для наукових завдань і цїлий.

Більша увага з боку вряду, більші кошти дали б можливість провадити реґістрацію архівних збірок, наукові описи багацтв окремих архівів і наукові видання наукових джерел. Можно було б далї привчати поволї молодших співробітників до самостійної наукової працї і таким чином запевнити постійний без перерв розвій наукових архівних студій. Можно було би, нарештї, повисити норму платнї теперішнїм архівним робітникам і припинити уход цїнних співробітників, які не могли вижити на скудних наукових хлїбах.

В звязку з такими плянами поширення наукової працї і роблено було відповідні заходи утвореним в осени 1917 р. Архівним Відділом. Намічено було: реґістрація архівів на Українї, складаннє описів відомих вже архівів, побільшеннє платнї архівним дїячам, поширеннє дїяльности істнуючих вже комісій і утвореннє нових архівних комісій. Нарештї обставини військового часу, а потім події часу революції висунули ще одну дуже важну справу, а саме врятуваннє загрожених, або і ушкоджених вже приватних архівів та архівів установ.

Клопоти про поліпшеннє архівної справи можно подїлити по півріччам, з вересня по квітень, та з квітня по кінець року. Перший період проходив при апатичному відношенню вряду до наукових та архівних питань, бо, мовляв в таких напружених обставинах зовсїм не до того, треба почекати. На обслїдуваннє архівів не дано було коштів, як і на складаннє наукових описів. Мізерна оплата архівних робітників не була повишена і архівісти і далї кидали працю (напр. Київ. Центр. Архів). Більше асиґнуваннє на істнуючі архівні комісії не було переведено, а відкрити нових комісій не можна було. Для врятування приватних і урядових архівів також не було дано, нї місьць для перехования матеріялів, нї коштів на розїзди та перевозку матеріялів з околиць до центрів.

Друге півріччє (мінїстерство Василенка) характеризуєть ся більшою (на словах) уважністю до потреб історичної науки. Обіцяно було побільшеннє оплати працї архівних співробітників, але Київський Центральний Архів і доси живе по старих окладах, вповнї „голодних“, так само як не знайшлось можливости повисити платню архіваріусам київських архівів. Підшукали було помешканнє під Архів, досить відповідне—передано воно не було. Намічено було плян архивних описів і доси немає на се спеціяльних коштів. Заходились заснувати ще одну конче потрібну на Волинї архівну комісію, конче потрібну в краю, такім богатім історичними памятками і історичними споминами: довго говорилось, писалось, нїчого не дали. Прохали коштів на деякі видання інструкцій та підручників архівознавства—нїчого не вийшло. Так і друге півріччє не дало більших результатів: архівна справа і доси, як і ранїйше, занедбана.

А потреби лишають ся і вимогають скорійшого полагодження з огляду на зріст наукового життя. Українська школа середня вимогає підручників по історії і історії лїтератури, для сих підручників потрібні перегляди зроблених дослїдів, критика загально прийнятих поглядів і розробленнє деяких занедбаних періодів і тем рідного минулого.

Перше, що треба зробити, се скласти охоронні описи архівів. Сї описи потрібні в цїлях уважного перехования, контролю, і при передачі архівів служитимуть, як здаточні (для однієї) та приймні (для другої сторони). В таких охоронних описах треба зазначити місце,

стан помешкання, умови переховання, катеґорії матеріялів, кількість томів в кожній катеґорії (з зазначеннєм їх стану). Се перший крок, який треба зробити. Зауважу, що на території України коротенький огляд архівів певної місцевости зроблено Полтавською Архівною Комісією, яка видала цінний огляд архівів свойого району, трохи поверховий, але всеж таки цінний, як перший огляд.

Ставлючи таке завданнє, ми зараз же мусимо подумати: а хто ж його виконає? Сили архівних комісій (діяльних є тільки 3) дуже невеликі, працюють там лише любителї архівознавства, які можуть віддавати лише частину свойого часу, бо для життя мусять займатись чимсь иньшим. Урядники суду, ґуберніяльних або земських інституцій вони працювали над темами архівознавства дуже уважно, хоч часом і мали для сього лише кілька годин на тиждень. Між тим складаннє охоронних описів вимагає розїздів по околиці для перегляду архівів по меньших містах, або панських маєтках, де архіви лишились під доглядом власників, які сами не можуть зробити такого опису, хоч і дуже оберігають свої права на них. Щоб поставлене завданнє можно було б виконати, треба усилити склад архівних комісій двома на кожну комісію членами, які б за відповідну, не „голодну", платню могли б віддати всю свою працю архівним завданням, могли б поїхати і в повіт для опису тамошніх архівів. Для останього завдання треба ще полекшити переїзд сим членам архівних комісій, щоб вони могли спішно (в випадку руйновання маєтку) приїхати і взяти под свій контроль і опіку загрожений архів. Сї два постійні члени комісії і взяли б на себе постійну реґулярну працю, користуючись помічю і иньших членів, які б отримували платню за статті і описи по-аркушно, або окремо за поїздку з метою опису архіву на місці.

З поширеннєм діяльности Комісій треба зараз знайти при кожній з них притулок для тих архівних багацтв, які при теперішнїх постійних змінах режімів та влад викидають ся, буквально, на вулицю. Ще з осени 1917 р. про се постійно нагадували архівники, але не вийшло нічого. Весною 1918 р. сю думку піднесла також і спеціяльна комісія по охороні архівів зліквідованих інституцій (чл. Біляшевський, Ор. Левицький та ин.), але після двох засїдань передали desiderata і працю архівникам, але і далї не було з сим ліпше. Притулку для загрожених архівів досї не знайдено і вони лишають ся в повітрі досї.

За складаннєм охоронних коротких описів слїдуючий крок, се наукові описи—коротшого, середнього або ширшого типу. Сї описи зазначають зміст ґрупи документів, або документу з окрема, часом з наведеннєм деяких місць (in extenso), і дають можливість дослїдникам дізнатись про певні факти, не заглядаючи до архіву (в иньшім місті). Ся праця лягає на плечі кадра досвідчених робітників, ознайомлених добре з станом наукового студіювання певної доби: через те вони можуть оцінити значіннє певного документу архівної збірки.

Далї за сим іде наукове розробленнє матеріялів певного архіву для певної заздалегідь поставленої наукової теми. Дослїдник приходить і розшукує сам потрібні документи, або, користуючись науковим описом, замовляє собі копії занотованих в описї документів.

Підготовча праця архівіста скінчена, далї йде наукова праця дослїдника, який користуєть ся архівними джерелами для своїх наукових завдань і наукових робот, для наукових розробок. Коли є можливість направляти наукову діяльність певним шляхом, наукові інституції матимуть відповідні кошти, в який бік треба направляти сю наукову діяльність?

Баланс наукового студіювання української історії не рівномірно охоплює ріжні сторони українського минулого. Є деякі епохи, які більше звертали уваги, і иньші, на яких увага спинялась меньш і через те вони, порівняючи, розроблені меньш і архівні їх джерела, також, простудіовані меньш уважно.

Передовсім кидаєть ся в очі, що архівні джерела Правобережжа і Лівобережжа розроблені неоднаково уважно. Над архівними джерелами Правобережжа працювати було легче, бо сї джерела зібрані були в Київськім Центральнім Архіві, де їх і можна було студіювати, між тим, як архівні джерела Лівобережжа розкидані всюди і важко підбирати їх по ріжних місцях [1]). Через те київські професори-історики мали спокусу—скорше розроблювати багатий архівний матеріял Київ. Центр. Архіву, ніж розшукувати самому по ріжних збірках і збірати до купи розбиний матеріял з ріжних колишніх архівів. Ся ріжниця в умовах праці мала велике значіннє і пригортала людей до студіювання історії України під польським режімом.

Результати того всього наочні. Рештки архівів гетьманщини роскидані по малих містах або маєтках, де нема наукових сил, які потрібні для того, щоб закреслити ширші рямці наукових розвідок. Виїмок лише історичний Архів в Харкові при Університеті, який повинен би був притягти, можна було б сподіватись, більш уваги дослідників, ніж се було в дійсности: се не вповні ясно і поясняєть ся, певно, місцевими близше невідомими обставинами. За те ясно, що в Чернигові, Полтаві, Катеринославі, Глухові, при відсутности відповідних наукових сил, не могло розвинутись глибшої наукової діяльности.

Отже при порівнянню київської і не київської наукової продукції, опертої на архівнім матеріялї, помічаєть ся передовсім ріжниця в постановці і обробленню тем. Брак великих архівів, відсутність концентрації архівних матеріялів звязує діяльність дослідника, звужуючи його пляни. Поставити широко питаннє дуже важко в умовах праці невеликого міста та при відсутности коштів на переїзди з ціллю збирання матеріялів. Праця чернигівського або полтавського архівного гуртка найлїпше про се свідчить. Цікаво також пригадати напрям діяльности наукової Лазаревського після його першої широко задуманої праці про посполітих українських.

Які ґрупи матеріялів заховались по малих містах і панських маєтках? Як се впливає на напрям наукової праці?

Розумієть ся, по містах заховались архіви церковні і архіви місцевих інституцій (справи судові, оподаткування, земельні). Заховалось досить матеріялів про земельні справи у тих, хто були власниками маєтків і їх боронили на суді. Церкви, пани, міста були землевласниками, старанно переховували документи на землю, мали з них копії на кожний випадок, щоб уберегти від знищення і зберігти память про давність володіння. Пригадати ще стару панську любов до всяких позвів і судових процесів і стане ясним, чому серед архівного матеріялу так багато заховалось на раз земельних документів церковних, панських, міських.

---

[1]) Як розходились, ділились на частки і гинули деякі архівні джерела Лівобережжа—див. приклади в моїй статті „Стежки і шляхи української науки“, Л.-Н. В. 1918, IV, сс. 130—132.

Сї земельні документи освітлюють в першу чергу зріст великих маєтків, церковних та панських, відношеннє влади до зросту, вагання в сьому відношенню. Гетьманська влада не виробила собі від разу певного погляду і становища в сїй справі і вагалась в відношенню до великих землевласників[1]). Як багато матеріялів для сього заховалось в земельних документах українського панства можно бачити по архіву родини Стороженків[2]). Ріжні джерела придбання нових і нових земель в доповненнє до ранїйших земель виясняють ся в таких земельних документах дуже добре.

Цїнні також для історії земельної системи і документи манастирські. Першими після вибуху Хмельниччини звернулись до гетьмана в земельних справах манастирі і вони почали пеклуватись перед врядом, щоб все залишилось без змін по давньому в економічнім побутї. В земельних унїверсалах манастирям відчуваєть ся се бажаннє заховати минуле, старий устрій до Хмельниччини[3]).

Нарештї документи земельних маєтків міст дають можливість місцевим дослїдникам простежити долю маєтків міст, їх зріст і далї полїтику відносно сих маєтків з боку вряду. Пригадати, наприклад, постановку теми в епізодї про остерські мійські землї[4]) та суперечку з приводу них між претендентами на сї землї: містом і манастирем.

Як бачимо, документи на землю освітлюють ріжні сторони процесу утворення великих маєтків, відношення до сїєї справи вряду, ріжні джерела збільшення земельних маєтків.

Треба тепер намітити теми про орґанїзацію великих маєтків, їх структуру та окремі риси орґанїзації господарств в маєтках ранґових, монастирських, панських, мійських. Ранґовим маєткам, взагалї, найменьш пощастило, меньше навіть ніж мійським[5]), а між тим вони мають в своїй орґанїзації деякі окремішности устрою і заслуговують докладнїйшого студіювання.

Земельні документи дають назвичайно цікаві вказівки по історії кольонїзації. Зріст окремих міст, поширеннє їх гряниць, заселеннє певних районів—се все освітлюєть ся і виясняєть ся при уважнім студіюванню земельних документів з зазначеннєм гряниць. Нанесені на карту топоґрафічні відомости намічають хід заселення певних районів.

Зовсїм зрозуміло, що сї земельні документи звернули велику увагу місцевих дослїдників. Сї документи були близько, в панських маєтках, архівах мійських установ, в архівах манастирів і церков, і разом з тим давали дуже цїнний матеріял. Історик панських родин брав матеріял до історії земельних маєтків сих родин, їх земельного забезпечення; історик міста цікавив ся поширеннєм території міста; історик церковного життя або певного манастиря підбирав матеріял по історії земельних багацтв свого манастиря.

Але лишилась без відповідного студіювання сама орґанїзація маєтків, керуваннє ними через управителїв чи городничих, системи господарства, використованнє робочих рук, орґанїзація працї—се все

---

[1]) Див. в працях Мякотина (на рос. м.).

[2]) Загальна характеристика сього матеріялу в ст. моїй „Земельні маєтки Леонтія Свічки". Зап. Наук. Тов. Київ, т. III.

[3]) В моїй статтї „З економічного життя укр. манастирів XVII в." „Україна", 1914, IV.

[4]) В статтї Лучицького „Гетманъ Мазепа и Остерскія общія земли" (К. С. 1892 г. I).

[5]) Відповідні роздїли працї Мякотина не вповнї вдовольняють уважного читача. Нагадаю ще роздїл в книзї Барвинського (Харків).

вимогає дальших і детальнїйших студій і дослїдів, які, сподїваюсь, і являють ся незабаром. Тодї буде ясний нам во всїх деталях внутрішнїй уклад маєтків, починаючи від першої працї на займанщинї і кінчаючи станом нормального ходу сїльсько-господарської дїяльности.

З сього великого запасу документів на землю треба відокремити і звернути особливу увагу на джерела і моменти історії працї сїльсько-господарської та ремісничої. Документи цехів легко відкласти на бік, легко відокремити, але окрім того лишаєть ся, по-за межами цехових установ, досить вказівок про ремісників по панських маєтках та по мійських дворах.

Для вияснення орґанїзації сїльсько-господарської працї документи на землю дають багато цїнних вказівок. Почати хоч би з заклику на займанщини панські та манастирські, в якому так яскраво намічаєть ся конфлїкт між інтересами нових осадчих і околичних землевласників з налаженою вже сїльсько-господарською працею, для якої перехід селян міг бути дуже шкідливим, бо лишав маєтки без потрібних робочих рук. Уся орґанїзація сїльсько-господарської дїяльности в маєтках встане, як жива, завдяки сим матеріялам панських фамілїй, дбавших про захованнє та побільшеннє своїх земельних маєтків.

Багато дуже цїнних вказівок дасть для сїєї працї єдине поки що в своїм значінню джерело, „Записки“ Марковича, які ще доси лишають ся не вповнї виданими [1]). День за днем зазначував Маркович, що він робив і де був, починаючи від розпоряджень сїльсько-господарського характеру і кінчаючи „подпіяхомъ зѣло“ в тіснїй компанії з близькими приятелями або після офіціяльного торжества в меньшім гуртку. Розпорядження з приводу сїльського господарства дають надзвичайно багато цїнного для характеристики тодїшнього панського маєтку і в багатьох випадках пояснять не вповнї ясні деталї структури панського маєтку. Можливо, ще будуть знайдені серед паперів панських архівів і збірнички розпоряджень і наказів від панів прикащикам в справах господарських. Оден такий збірничок використав проф. Лучицький в своїй статтї „Изъ недавняго прошлаго“ [2]): се збірничок наказів дїдича П. П. Білецького-Носенка до прикащика с. Луговця Мглинського пов. в рр. 1822—1847. По сих наказах автор статтї розглянув ту ідеольоґію освіченого дїдича—українця з певними поглядами і думками про свої обовязки відносно селян, яка виявляєть ся в приказах. Ріжні галузї сїльського господарства розглянуто в сих наказах з повним розуміннєм своїх панських вигод, але разом з тим і розуміннєм потреби деяких полегкостий в важкий час селянського життя (при неврожаю).

Панські фамільні збірки давали можливість місцевим дослїдникам студіювати на місцях історію сих фамілїй. І тут також земельні інтереси займають дуже багато уваги панства, а через те і земельні документи оточені великою уважністю. Панство українське мало великий нахил до судових справ і судових суперечок, а через те і для сих судових справ підбирались до окремої звязки земельні документи.

---

[1]) Видавав їх Лазаревський, яко додаток до „Кіевской Старины“, пізнїйше продовженнє свого видання взяло на себе „Наукове Товариство“ в Київі, вийшов оден том (Київ—Львів, 1913 г., VIII+385), другий затримала европейська війна.

[2]) К. С. 1901 г., IV.

Поруч з сим, але меньш уваги, звертали українські пани на листуваннє, в якому також досить місця відводили процесуальним деталям і вказівкам.

Фамільні папери українських родів видані окремими збірниками: Сулим—виданий Лазаревським „Сулимовскій Архивъ“ [1]), (разом з паперами Скоруп. Войцеховичів), далї виданий Лазаревським „Мотыжинскій Архивъ“ [2]), найбільш широко задуманий збірник паперів з архіву Стороженків, де видано папери Стороженків, Свічок та иньших [3]). Уважно видані, чи повністю, чи витягами, сї збірки своїми земельними документами дають багато цінних вказівок про орґанїзацію панських маєтків, панську кольонїзацію, земельну полїтику гетьманського вряду. Разом з тим акти земельних процесів знайомлять нас з орґанїзацією суду та процесом часів Гетьманщини по справах про землю.

Питання історії суду на Вкраїнї мало звертали уваги дослїдників і більших праць на сю тему немає. Між тим студіюваннє історії суду на Вкраїнї могло дати цінні вказівки і для будови українського суду, нового, але заснованого на традиціях минулого. „Исторія судоустройства и судопроизводства въ старой Малороссіи до сихъ поръ не подвергалась особому изученію, не смотря на весь интересъ этого вопроса, такъ какъ положеніе суда въ странѣ служитъ хорошимъ показателемъ степени ея культуры“: се слова д. Лазаревського, якими починаєть ся його критична стаття, присвячена розвідцї Д. Миллера „Суды земскіе, гродскіе и подкоморскіе“ [4]). Сї вказівки дослїдника лишають ся, заховують своє значіннє і для теперішнього часу, бо студіюваннє історії українського суду не зробило великого успіху з того часу, як писані були зазначені рядки Лазаревського. Не подібрані і відповідні матеріяли до історії суду, а се відбиваєть ся і на установленню основних моментів з історії суду. При відсутности таких збірників матеріялів (судовим архівам гетьманщини взагалї не пощастило) дослїдникам легко впасти в помилки, які, наприклад, зауважив д. Василенко в працї Слабченка „Малорусскій полкъ“ (гл. V про полковий суд [5]). При необхідности вишукувати в ріжнородних актах рядки перших вказівок, наприклад, про істнуваннє та дїяльність полкових суддів, легко не зауважити і пройти мимо таких раннїх побіжних вказівок в документах [6]).

Фамільні папери, по самому свойому характеру, меньш приступні до наукового використання, нїж папери провінціяльних установ. Через те надзвичайно потрібно вияснить, які архівні багацтва знаходять ся в володїнню тих або иньших фамілїй і полегшити умови їх використання. Таку реґістрацію починали робити і частково се зроблено для деяких районів [7]), але треба се зробити в широких розмірах, щоб короткі охоронні описи охопили весь сей фамільний архівний матеріял і втягнули б його в сферу наукового студіювання.

Наукове розробленнє фамільних архівних матеріялів і шло в українській працї такими напрямами.

---

[1]) Київ, 1884.

[2]) Київ, 1890.

[3]) Київ, 1902 і далї, томи I—VIII.

[4]) „Стаття надрукована в „Отчетѣ Комит. по присужд. премій въ пам. 25-тил. царств. имп. Александра II“ і передрукована—К. С. 1898, VII—VIII.

[5]) Василенко „З історії устрою Гетьманщини. Записки Наук. Тов. (Льв.), т. 108, ст. 108 і слїд.

[6]) Василенко о. с. стр. 109.

[7]) Для археольоґічних зїздів, які часто бували стімулом поширення наукової працї на місцях, було зроблено на Українї спроби реґістрації. Описи рукописів збірки кн. В. Д. Голицина, П. Я. Дорошенка, Кочубеїв (для XIV Чернигів. З).

Біоґрафічні начерки про окремих діячів минулого часу в сфері життя політичного, адміністративного, наукового, засновані на фамільних архивних матеріялах, являлись найпростійшим використуваннєм фамільних матеріялів і, дійсно, українська наука має досить таких начерків, більш або меньш науково розроблених: між авторами, які працювали над такими біоґрафічними начерками окремих діячів, треба зазначити, передовсім, знавця історії гетьманщини, Ол. М. Лазаревського. Сполученнє матеріялів фамільних з матеріялами установ дасть повний образ діяльности сих осіб. Нагадати тут, хоч би, відомий начерк Ол. М. Лазаревського, присвячений особі та діяльности Полуботка і встановивший нову оцінку діяльности наказного гетьмана, відмінну від традиційної оцінки [1]); або тим же дослідником написаний біоґрафічний начерк про Івана Петровича Забілу, зн. войск. товариша (1665—1703 [2]) або його ж перегляд основних моментів біоґрафії гетьм. Мазепи, зроблений в формі приміток на книгу Ѳ. Уманця „Гетманъ Мазепа“ [3]).

Другий шлях використання фамільних матеріялів українськими вченими се начерки про окремі роди козацької старшини і тут також дуже багато зроблено знавцем історії гетьманщини Олек. Матв. Лазаревським, який вперше видав серію начерків з історії українських родів в „Русскомъ Архивѣ“ 1875—1876 рр. („Очерки малороссійскихъ фамилій“) по літерах, від А до К) та продовжив потім—в „Кіевской Старинѣ“ 1882 р. (Л, М, С), та „Историческомъ Вѣстникѣ“ 1880 (Скоропадські), пізнійше в „Кіевской Старинѣ“ 1884, 1885, 1886, 1887, 1888 р.: всього розглянуто тут історію без малаго 40 родів. Багато фамільних матеріялів використано Лазаревським в „Описаніи Старой Малороссіи“ (перший том вийшов в 1888 р.), але тут сей матеріял розпреділений по біоґрафіям окремих осіб, а не по родам козацької старшини, хоч там, де син наслідував батькові, сї дві течії зливають ся разом [4]).

Працю студіювання родів гетьманщини продовжував енерґійно Вад. Льв. Модзалевський в своїм капітальнім творі „Малороссійскій Родословникъ“ [5]), який, певно, буде швидко знову виданий науковою інституцією з доповненнями, але не з прикметами ґенеальоґічного шляхецького показчика, як се було задумано видавцями збірника „Стороженки“.

Дальшим черговим кроком в розробленню біоґрафічних матеріялів буде підготовленнє біоґрафічного словника діячів українців. Сьому пляну вже три десятиліття, почав його розробляти проф. В. Б. Антонович при помочи товаришів по київській громаді та учнів. Тодішні умови українського наукового життя не сприяли таким широким видавничим плянам і тільки тепер після революції з поширеннєм нау-

[1]) Русскій Архивъ 1880.

[2]) К. С. 1888. VII: тут використані земельні акти і листи, „подаренные намъ умершимъ уже любителемъ мѣстной старины, Петромъ Максимовичемъ Острянскимъ“. Листуваннє се знову видано в книзї „Матеріалы по исторіи Малороссіи, I. Письма къ Ив. Петр. Забѣлѣ и его вдовѣ: Черн. 1912.

[3]) Лазаревський. Замѣтки о Мазепѣ (К. С. 1898. III, IV, VI). Нагадаю, що багато суцільних біоґрафічних начерків казацької старшини дано Лазаревським в „Описаніи Старой Малор.“.

[4]) Наприклад, заходи гетьмана Самойловича, щоб синам забезпечити полковницькі булави, полковники—Семен і Яків (Описаніе т. I с. 21—27).

[5]) Четвертий том на літери П—С вийшов в 1914; праця ся вийшла в складі видання „Стороженки, Фамильный архивъ“.

кового життя (Наукове Товариство, Академія) стало можливим думати про здійсненнє таких великих видань. Се буде обєднаннє і завершеннє праці окремих робітників на місцях коло панських фамільних архівів.

Паралельне використованнє архівів провінціяльних установ разом з земельними актами панських архівів давало корисні висновки по історії заселення та історичній ґеоґрафії України.

Минула доля свойого міста або цілої околиці давно вже цікавила місцевих дослідників. Рідне місто тепер і раніїше—в такім переході від сьогочасного до давнього зовсім природно йшло скупченнє ріжних джерел: підготовленнє провінціяльного дослідника виявлялось в виборі більш певних джерел і в перевірці окремих звісток, а разом з тим і в підкресленню важнійшого поруч з другорядним.

Провінціяльні дослідники звичайно ставлять свої теми занадто вузько, розробляючи лише місцеві питання без звязку з загальнійшими питаннями. Отже наслідком такого звуження тем зявляють ся статті-замітки на дрібні теми, як „Ботаническіе сады, разведеніе и собираніе лѣкарственныхъ растеній“, або „О саранчѣ 1804 г. и о мѣрахъ борьбы съ нею“ (по матеріалах Малороссійського генерал-губ.). Такеж звуженнє помічаєть ся і в виборі паперів офіцяльного листування тих часів, коли звертають увагу на листи з звичайними висловами пошани або співчуття, коли лишають ся без публікації матеріяли більш загального значіння та інтересу. Розумієть ся, і листування офіціяльних осіб цікаво, як матеріял для характеристики побутових відносин, але раніїше мають бути оброблені і видані иньші більш загальні, а потім вже поздоровлення ґенерал-ґубернатора епископом та відповіди на такі поздоровлення.

Черга видання архівних матеріялів має зазначити їх значіннє, щоб при невеликих матеріяльних засобах дати зпочатку те, що має загальне значіннє, а потім дрібнійше. Питаннє, що саме видавати, зявляєть ся дуже важним і залишені самі по собі без керування провінціяльні архівні комісії з місцевої старовини та з місцевих джерел часто вибирали для видання дрібні і мало цікаві листи діячів написані „возвышеннымъ стилемъ“, але без серіозного змісту. Щоб установити чергу друковання матеріялів треба відійти від місцевої оцінки і стати на иньшу основу, бо тоді місцеві ґубернатори і ієрархи в їх взаємних відносинах і висловах приязни знайдуть відповідну оцінку і відповідне місце в науковім освітленню.

Провінціяльні матеріяли для історії окремих міст і кольонізації легко перевірити також на місті, перевіряючи крок за кроком, урочище за урочищем, передмістє за передмістєм. В сій справі сводка матеріялів і відомостей в більшім науковім центрі має бути тісно звязана з паралельною діяльністю і на місті в цілях перевірки відомостей. Часом заховуєть ся поруч з офіціяльною і давня народня назва, яка може кинути промінь світла на минуле сієї околиці і на хід її заселення (в звязку з давніми вказівками в актах).

Історія оточених пошаною манастирів і церков також дає багато вказівок на минуле околиці (наприклад, околиця с. Березоточи по документах Мгарського монастиря) і хід поселення нових сіл та хуторів.

Обєднаннєм наукових дослідів провінціяльних архівістів по історії міст має бути історично-ґеоґрафічний словник. Розвідки провінціяльних архівістів, часом з нахилом до тем дрібних, можуть бути

направлені по певному загальному пляну і таким чином ся пляномірність дасть висновки, які можно порівняти між собою, бо инакше в кожнім окремім випадку дослїдник матиме на увазї иньші питання і даватиме по них відповідні відомости.

Проведеннє певної пляномірности в працї архівістів на місцях матиме велике значіннє, бо направить працю найбільш продуктивним шляхом з підкресленнєм тих загальних питань, які передовсїм заслуговують розроблення, і тодї другорядне меньш значне не стане, як се, часом, буває тепер, приваблювати безпідставно в першу чергу уваги місцевого дослїдника.

Пляномірність збереже сили і дасть суспільности цінний матеріял по історії окремих частий і місцевостей України.

XI. 1918 р.

КРИТИКА
рецензії і обговорення.

Проф. Д. І. Багалїй. *Історія Слободської України.* З 71 малюнками і 2 картами. Культурно-історична бібліотека під ред. проф. Д. З. Багалія. Видавництво „Союз“ Харківського Кредитового Союзу Кооперативів. 1918. Ціна 6 карб.

Новий твір проф. Д. І. Багалія охоплює історію Слобідської Вкраїни зі всїх боків. Тому автор поділяє свою книжку на 13 розділів, а крім того наприкінці книжки подає ще бібліоґрафічні вказівки до кожного розділу зокрема. У першому розділї він розглядає ґеоґрафічні риси Слобожанщини й оповідає про початок її заселення. У другому розділї йде розмова про заселення Слобідської Вкраїни починаючи від другої половини XVII в. й до кінця XVIII в. Оповіданнє про боротьбу слобідських українців з татарами автор відокремлює від історії заселення Слобожанщини й докладно розглядає се питаннє в третьому розділї. Можна сказати, що від сього розділу починаєть ся в книжці відділ побутової історії Слободської Вкраїни, який йде вже до кінця книжки. У розділах 4—11 він оповідає про полїтичний устрій Слобожанщини (або, як він каже, про її автономію), про її соціяльний устрій та суспільні стани, про участь Слобожанщини в Катерининській Комісії для укладання нового „Уложенія“, про її промисловість та торговлю, про земельну власність на Слобідській Вкраїні, про матеріяльний побут слобідських українців, про духовенство, церкви й манастирі й закінчує свій огляд народнього життя на Слобожанщині начерком історії освіти в нїй. Окремі розділи він присвячує Г. С. Сковороді (12 розділ) й Харкову, як українському місту (13 розділ). Ось такий є зміст нового твору шановного автора.

Проф. Д. І. Багалїй є відомий знавець історії Слобідської Вкраїни. Навіть можна сказати те, що тепер нема иньших знавців історії Слобожанщини. В історії сієї країни є багато такого, що й досї чекає дослїдників, бо тим часом, як історія иньших частин України вже довгий час звертає на себе увагу вчених, дослїдників історії Слобідської Вкраїни завше було дуже мало. Поширенню таких дослїдів дуже перешкоджав моськовський централїзм, бо майже всї джерела до історії Слобожанщини зібрано до петербургських та моськовських архівів та бібліотек, а місцеві архіви працею москвичів сливе всї знищено. Тому значної частини актів, що торкають ся історії Слобідської Вкраїни, ще й досї не надруковано й навіть не звісно про неї. Дослїдники мусять розшукувати потрібні їм памятники по ріжних інституціях Москви та Петербургу, бо всї знають, що добрих описів архівів та бібліотек в Московщині майже нема. Тому багато питань з історії Слобожанщини шановний автор досліджував на підставі тих актів, що він знайшов по ріжних архівах та бібліотеках Московщини. На підставі своїх винаходів він надрукував вже багато студій по історії Слобідської Вкраїни,

а де-які питання він досліджує вперше в сій книжці. Я теж вивчаю історію Слобожанщини й студіюю ті питання, що цікавлять мене, майже виключно на підставі тих актів, що розшукав по ріжних архівах. Тому сих актів не знають иньші дослідники історії Слобожанщини. Не може знати їх і проф. Д. І. Багалій. Таким чином ті уваги, що я зараз зроблю, будуть не критикою його твору, а лише додатками й поправками до нього.

На ст. 102 автор пише: „У 1688 р. Слободські полки були переведені із Розрядного приказа в окремий Великоросійський приказ". А на ст. 103 він друкує виїмку з тогочасного документу, в якій згадано про те, що сей перехід полків під заряд приказу Велікія Росії став ся 14 жовтня 7196 р. Мабуть шановний автор забув, що в XVII в. москалї лічили новий рік ще від 1 вересня. Тому сей перехід полків припадає на 1687 р., а не на 1688 р., як пише автор. Але мушу нагадати тут і те, що на XV Археольоґічнім зїздї в Новгородї я читав відчит про приказ Велікія Росії й в тому відчитї подав дані про час істнування сього приказу. Скорочений переказ мого відчиту надруковано в „Извѣстіяхъ XV Археологическаго Съѣзда въ Новгородѣ". У тому відчитї я торкав ся питання про те, коли саме було утворено Великоросійський приказ.

Мушу ще раз повернути ся до тих самих слів автора, про які йшла розмова зараз. А тому нагадаю їх іще раз. „У 1688 р. Слободські полки були переведені із Розрядного приказа в окремий Великоросійський приказ, точнійше у Великоросійський відділ Посольского приказа", пише автор. А на ст. 103 він вже відмовляєть ся від сієї гадки й пише: „можливо одначе, що новий приказ (приказ Велікія Росії В. Д.) був справдї відділом Малоросійского". По-перше автор висловлює тут суперечні гадки. Коли Велікоросійський приказ був окремим приказом, він не міг бути одночасно й відділом якогось иньшого приказу. Але приказний устрій Московщини звісний тепер дуже добре. Тому можу лише дивувати ся, читаючи наведені слова автора. Московський приказний устрій в кінцї XVII ст. мав вже затвердлі форми. Та й взагалї московські „приказные" не були прихильні до новин. Тому нема рації надавати яке-сь нове значіннє московським приказним термінам. Автор добре знає, що у московських приказах не було відділів, які б мали назву приказів. Відділи московських приказів мали назву столів, а столи поділяли ся на „повытья". Найкраще вчені дослїдили устрій столів Розряду, але такий самий поділ був і в иньших приказах. Був він також і в приказах Велікія Росії й Малия Росії. А в дрібних приказах не було столів, а були лише „повытья„. Тому Велікоросійський приказ, себ то державна інституція що мала назву „приказ", ніяким чином не міг бути відділом якогось иньшого приказу. Але автор мусить знати й те, що в Московщинї був звичай сполучати меньш варті прикази з яким небудь головнїщим приказом. Наприклад, з Державним Посольським приказом було сполучено цїлу низку місцевих приказів, між иньшими Велікоросійський й Малоросійський прикази. Взаємовідносини сих приказів добре схарактеризував у своїй працї „О Посольскомъ приказѣ" С. А. Белокуров. Він надрукував і акти, які свідчать про те, що Велікоросійський приказ був окремим приказом, а не якимсь відділом иньшого приказу. Але напрямок московської полїтики ніяким чином не міг сприяти сполученню приказів Велікія й Малия Росії в оден приказ. Московський уряд вживав всї засоби для того, щоб підкреслити окремість слобідських полків од гетьманських полків. Та й в реєстрах

приказів, що були підвладні Посольському приказові, Велікоросійський приказ завше стоїть після Посольського приказу, але поперед приказу Малия Росії. Коли б він був підвладний Малоросійському приказові, він стояв би згідно з московськими приказними звичаями після приказу Малия Росії. Крім того тепер можна пізнати й обсяг діяльности Велікоросійського приказу, бо частина його архіву заховала ся до наших часів і опис його надруковано в „Описаніи документовъ и бумагъ, хранящихся въ Московскомъ Архивѣ Министерства Юстиціи“. Нагадаю те, що Велікоросійський приказ, що до урядовання Слобідської Вкраїни (а не тільки Слобідських полків) перейняв од Розряду майже всї його права. Кажу майже всї права, бо в Острогожському полку лише полкові козаки були підвладні приказові Велікія Росії, а українцї „городової служби“ й московські служилї люде залишили ся під зарядом Розряду. Взагалї й про устрій московських приказів і про приказ Велікія Росії зокрема тепер є багато відомостей у творах ріжних істориків Московщини й істориків московського права. Тому цїлком не розумію того, яким чином автор міг покласти ся на таку пізню й непевну термінольоґію, як Екстракт Слобідських полків 1734 р., себ то документ з другої чверти XVIII в. Невже канцеляристи XVIII в. могли добре знати устрій Московщини у XVIII в. Тому мушу визнати наведені гадки автора за якесь прикре непорозуміннє.

На ст. 102 автор висловлює ще одну гадку, до якої я не можу приєднати ся. Він гадає, що Слобідським полкам під зарядом Велікоросійського приказу „жило ся може найбільше вільно“. Зазначу, що вже Градовський бачив в утвореннї окремого Велікоросійського приказу для урядовання на Слобідській Вкраїнї певний доказ того, що централїстичний напрям в полїтицї московського центрального уряду ще побільшив ся в кінцї XVIII в. Таким чином і залежність Слобідської Вкраїни від Москви теж мусїла побільшити ся. Справдї підлеглість Слобожанщини Московщинї ранїйш не відчувала ся так міцно, як за часів приказу Велікія Росії. Але треба ще нагадати й те, що час істнування Велікоросійського приказу припадає як раз на добу Петра I. А се войовниче царюваннє впало важким тягаром і на слобідських українцїв. Як раз за часів приказу Велікія Росії були Кримські війни кн. В. Голїцина й Азовські війни Петра I, що дуже виснажили Слобідські полки. Взагалї доба першого урядування Розряду на Слобідській Вкраїнї була й найкращою й найвільнїйшою добою в її історії.

„Хоча Орновський і виводить рід Донців-Захаржевських з Польщі від тамошних дворян“, пише на ст. 7, 8 проф. Д. І. Багалїй, „але ми знаємо, що Гр. Донець нїколи не писав ся Захаржевським. Рід Розумовських теж виводили з дворян, коли се були прості козаки, так мабуть було і з Донцем. Родоначальник Донців був простий виборний козак Грицько Донець, котрий і призвище своє получив через те, що прийшов з Дону. Раніще він був рядовим козаком—Грицьком Донцем, потім його вибрано у сотники, а після смерти Репки і в полковники. Цікаво, що Донський атаман у свойому привабному листу звертаєть ся до його так: „в город Харьків полковнику Грицьку“. Меньш рішучо висловлюєть ся автор проти походження Донців від польської шляхти на ст. 142. Другого призвища Донців-Захаржевські я теж нїколи не бачив в актах XVIII в. Тому не знаю, коли вони почали писати ся Донцї-Захаржевські. На мою думку воно виникло не ранїйш XVIII в. Не знаю теж, чи Гр. Донець був шляхетського походження, чи він походив з козацької родини. Але мушу завважити, що серед

козаків було багато шляхтичів. Велика шкода, що автор не зазначає тих джерел, у котрих він знайшов звістки про донське походженнє Гр. Донця. Вже імя „Грицько“ свідчить про українське походженнє Гр. Донця, а донці були кацапи. Крім того підписи його свідчать за те, що він походив з західної Вкраїни, бо сї підписи зроблено польськими літерами й польською мовою. Таким чином приєднати ся до думки автора про походженнє Гр. Донця з Дону я не можу. Нагадую ще тут для порівняння давню шляхетську родину Воронців, про яку акти згадують вже в XIV в., й полатовського полковника Ливенця. Навряд сей Ливенець походив з московського міста Лівни.

В книжці є окремий відділ про „діяльність полковників і їх вибори“, але питаннє про вибори полковників автор не розглядає докладно, а обмежуєть ся деякими досить випадковими згадками про них. Тому не можна пізнати, яких поглядів, що до сього питання додержуєть ся автор. Але про вибори полковників по ріжних архівах заховало ся до наших часів досить актів XVII та XVIII в.в. Тому тепер можна зробити деякі певні висновки про сї вибори. Автор на ст. 89 не згоджуєть ся зі Срезневським, котрий „казав тільки про вибори полковника однією старшиною“, бо вибори полковника І. І. Перехреста „були зроблені на військовій Чорній Раді“. Але Срезневський мав рацію казати про вибори полковників старшиною так саме, як автор висловив певну думку про вибори полковників на Чорній Раді. Але автор використував так саме, як і Срезневський, неповні й тому однобічні дані. Обідві гадки певні, але для ріжних віків. Тим часом як у XVII в. полковників вибірано було на Чорній Раді, у XVIII в. Чорну Раду було відсунуто від виборів полковників, і вибірала їх лише старшина. Таке становище, що до виборів слобідських полковників цілком відповідає тим змінам, що відбули ся протягом XVII в. у взаємовідносинах суспільних верств на Слобожанщині. Тут, як те було й на Гетьманщині, козацька старшина виразно відокремила ся від загальної маси козацтва й складала досить замкнену соціяльну клясу, що зазирала більш у бік московського бюрократичного дворянства й бажала зрівняти ся з ним що до прав. Як зазначив вже проф. Д. І. Багалій (ст. 87, 88, 91, 92), полковництво в Слобідських полках стає сливе спадковим у кількох родинах. Але так саме й иньші полкові уряди в XVIII в. набували представники порівнюючи невеликої кількости родин. Тому участь Чорної Ради у виборах полкових урядників була досить некористна й навіть небезпечна для сих постійних посїдачів урядів. Політика московського центрального уряду теж не сприяла захованню таких демократичних явищ, як участь Чорної Ради у виборах полковників. Московський бюрократичний централїзм взагалї дуже вороже ставив ся до всїляких виборів. Навіть участь козацької старшини у виборах полковників була досить неприємна московському урядові. Але не настав ще слушний час для того, щоб знищити до-щенту слобідську автономію. А тим часом московський уряд всїлякими засобами обмежував її й нівелював все на Слобожанщині на московський штиб. Звичайно він міг більш впливати на козацьку старшину, як на Чорну Раду, а тому й залишив їй поки-що право утворяти сю кумедію виборів.

Не розумію, нащо автор передруковує на ст. 85 та 86 ті реєстри слобідських полковників, що склав Квітка, коли він визнає їх за неповні й навіть непевні. Справдї в сих реєстрах бракує багатьох полковників, про яких згадує навіть автор у своїй книжці. Наприклад, у реєстрі харківських полковників бракує І. Сїрка, Репки й Хв. Шид-

ловського, про яких автор згадує на ст. 77, 78, 86 та 93. Так саме автор забув про охтирського полковника І. Гладкого, про якого пише на ст. 80. Нема в реєстрі й иньших полковників, про яких автор мав відомости. Взагалї краще було б скласти свій власний реєстр слобідських полковників, ніж передруковувати реєстр Квітки й витрачувати місце й час на зайві балачки з приводу сього реєстру. Мушу ще додати, що якийсь час в кінці XVII в. були окремі полковники в Полатові й у Воронежі. В Полатові полковником був Василь Ливенець, а у Воронежі—Юхим Видренко. Але вони були на полковництві дуже короткий час, а потім Полатов і Воронеж знов належали, як сотенні міста, до Острогожського полку.

На ст. 91 автор оповідає про охтирського полковника І. І. Перехреста, що „за якусь провинність царь Петро у 1704 р. скинув його з посади, а усі величезні його маєтности відібрані були від нього у казну". До сих слів автора я можу дещо додати на підставі ще ненадрукованих актів. У І. І. Перехреста було поконфісковано не тільки всї його маєтки, але навіть все рухоме майно його та його родини [1]). Реєстри сього майна залишили ся до наших часів [2]). Сї реєстри свідчать про те, що І. І. Перехрест, його жінка та його сини Данило, Іван і Пилип мали велику силу ріжних коштовних річей [3]). Багато сих річей за часів од 1705 р. до 1714 р. згинуло, бо московський уряд віддав їх у „расход" [4]). Але в 1714 р. цар згодив ся повернути поконфіскованє майно Перехреста та його родини його синам, бо їх проханнє підтримав царський духовник протопіп Благовіщенського собору в Москві Тимофій Васильєв [5]). Таким чином без добре звісної московської „протекції" нічого не можна було зробити в XVIII в., як те було й ранїйш і навіть пізнїйш у бувшій Росії.

Зазначу ще, що в бібліоґрафічнім реєстрі (ст. 304) автор забув навести студію д. О. Я. Єфименкової (Южная Русь. т. II. Спб. 1905) про Г. С. Сковороду, тим часом як на ст. 274 він згадує про ті думки, що висловила авторка в ній.

Багато уваг зробив я з приводу книжки шановного автора. Але ще раз мушу зазначити, що їх не треба розглядати як критику. Праця утворення наукової історії Слобідської Вкраїни сповна належить проф. Д. І. Багалїєві. А кожний знає оскільки важко складати загальний огляд історії якої-небудь країни, коли нема попередників, та ще складати його так, щоб він задовольняв і вчених і широкі кола громадянства, що не звикло до науки. Мушу завважити, що проф. Д. І. Багалїй вповні виконав се завданнє й можу лише побажати, щоб иньші частини Вкраїни найскорше набули такі саме огляди місцевої історії. Знаттє місцевої історії має велике значіннє для поширення національної самосвідомости. По всїх культурних країнах місцева історія відграє велику ролю у вихованні молоді. Тільки московський централїзм і шовінїзм гальмували всї заходи педаґоґів, котрі хотїли

---

[1]) Харківський Історичний Архів. Відділ VIII, справа № 17, к. к. 2, 3, 30 др. б., 31.

[2]) Ibid, к. к. 3—10, 11—15 та 25—43. Хтось поплутав лїк карток у справі ще у XVIII в. Пор. О. Я. Єфименкової „Старинная одежда и принадлежности домашняго быта слобожанъ" (Харьковскій Сборникъ. Вып. 1. X. 1887, ст. 171—181—Южная Русь. т. II. Спб. 1905, ст. 191—207).

[3]) Ibid, к. к. 3—10 та 25—43. На картках 11—15 є реєстр 1714 року, тим часом як на картках 3—10 та 25—43 ми маємо кращий і повнїйший реєстр 1705 року. Реєстр 1714 р. писано дуже скорочено й кепсько.

[4]) Ibid, к. к. 11—15 (пор. 3—10 та 25—43) та 19.

[5]) Ibid, к. 45. На сїй картцї ми бачимо призвище—Перекрест двічі, а не змосковлене—Перекрестов.

викладати місцеву історію в російських школах. Визволення з московського ярма мусить знести й всї заборони, що до місцевої історії. Але огляди місцевої історії мусять задовольняти одночасно й національні завдання й наукові вимоги. Твір проф. Д. І. Багалїя вповні відповідає сим вимогам і може стати зразковим з сього боку. Тому можна лише щиро подякувати авторові за його книжку й побажати найширшого росповсюдження її серед нашого громадянства.

Проф. **В. Данилевич.**

В. А. Шугаевскій. *Монета и денежный счетъ въ лѣвобережной Украинѣ въ XVII вѣкѣ.* Краткій очеркъ. Съ тремя таблицями изображеній монетъ. Видавниче Т-во. „Сіверянська Думка". Чернігів. 1918 р. Ціна 1 карб. 50 коп.

У брошурі д. В. А. Шугаєвського піднято дуже цікаве й конечне потрібне питаннє з обсягу економічної історії Вкраїни. Склад грошей, що мали обертаннє на Вкраїні, лїчба грошей, грошові назви й иньші питання що до грошової справи на Вкраїні досї не звертали на себе уваги вчених. Автор вже довгий час вивчає грошові скарби як джерела до економічної історії. В своїй студії він використував не тільки матеріял грошових скарбів, але й численні акти. Таким чином він досліджує питання про гроші й грошову лїчбу на Лївобережній Вкраїні на підставі богатьох нумізматичних та історичних матеріялів. З хронольоґічного боку він обмежує рямки свого досліду на XVII віцї.

Студія д. В. А. Шугаєвського поділяєть ся на пять розділів. У першому розділї автор на підставі грошових скарбів та актів розглядає склад грошей, що мали обертання на Вкраїні, й зазначує надзвичайну ріжноманїтність сих грошей. У другому розділї він досліджує назви сих грошей. Не розумію тільки, чому бракує тут гривнї, про яку він згадує на ст. 31 та 32. Третїй розділ присвячено грошовій лїчбі. Автор розглядає тут зокрема „лїчбу Литовську" й „лїчбу Польську", а також випадки сполучення ріжних грошових систем. Крім того він порушає питаннє й про лїчбу на таляри. Але випадки, коли було сполучено лїчбу на копи з лїчбою на злоти, себ то лїчба на копи злотих, викликають в авторі якусь нерішучість. Мушу завважити, що лїчба на копи була дуже росповсюджена на Вкраїнї. Копа, як одиниця лїчби, визначала кількість 60 яких-небудь річей. В Умані й по її околицях місцеві люде лїчили на копи не тільки гроші, але й огірки, яйки і т. ин., ще у 80 роках XIX в. Гроші уманцї лїчили на копи грошей і на злоти. А по деяких місцевостях на Вкраїнї був звичай лїчити на копи навіть дрібну худобу. Наприклад, серед кремянецьких актів є скарга І. Зардецького з 1734 р. В нїй Зарецький скаржить ся з приводу того, що міщане м. Чолгана й селяни околишнїх сел пограбували його с. Василівку й забрали багато ріжних річей і худоби. Між иньшими він пише: „Owiec kop dwie starych y iagnięta od tych owiec pobrali y porabowali"[1]). Таким чином цїлком природна була й лїчба злотих на копи.

В четвертому розділї своєї студії автор порівнює ріжні одиницї грошової лїчби на Вкраїнї одні до одних. Тільки московську валюту він виключає з сього огляду й рівняє її до иньших грошей в окремому пятому розділї. Наприкінцї книжки автор додає порівняючий огляд тих грошей, що мали обертаннє на Вкраїнї, й малюнки де-яких

[1]) Архивъ Юго-Западной Россіи. Часть III. Томъ III. К. 1876, ст. 101; пор. ibid, ст. 100: „owiec kop dwie, y inne mobilia et sese moventia..."

грошей з описом їх. В иньший час можна б було побажати кращих малюнків, а тепер треба дякувати й за такі. Взагалї студія д. В. А. Шугаєвського робить приємне враженнє. Автор склав її дуже ретельно й виявив добре знаттє своєї теми. Не подобаєть ся менї лише його звичай повторювати свої гадки й пояснення. Не розумію теж, чому видавниче товариство „Сіверянська Думка“ дбає так про побільшеннє московських книжок на Вкраїнї. Коли автор не знає української мови, в Чернигові можна знайти добрих перекладачів.

Проф. **В. Данилевич.**

Григорєв—Наш. *Історія України в народніх думах та піснях.* Видавниче т-во „Криниця“ у Київі. К. 1918. Ціна 6 карб.

Назва книжки п. Григорєва-Нашого заставляє всякого, кому приходилось в лєкторській і педаґоґічній роботї по навчанню української історії користуватись великим і гарним запасом нашої народньої творчости на історичні теми, підійти до неї з особливою увагою і з глибоким інтересом. Дати історію України в народнїх піснях, тоб-то в формі восприяття історичного процесу самим творцем останнього—народом—завданнє—глибоко інтересне і вдячне.

Але д. Григорєв, давши такий заголовок своїй книжцї, в передмові до неї, сю задачу, яка випливає з самої назви, несподївано звужує. Він заявляє, що його „Історія України в народніх піснях“ має бути лише простим співанником, який автор видає не з меркантильних інтересів, а, очевидно, з ідейних і патріотичних міркувань, маючи на увазї, „що народ наш любить і шанує рідну пісню і що часто йому доводить ся купувати для вжитку такі пісенники, які видано лиш для того, щоб здобути копійку“. Розумієть ся, є повна рація видати спеціяльний співанник історичних пісень, але ся заява в передмові автора бентежить і розчаровує читача, який, міркуючи по назві, ждав від книги більшого, анїж простого співанника; по-друге, се плутає саму задачу автора, бо коли—співанник, то треба вибірати матеріял, придатний для співів і тодї ледве чи можно вводити думи, яких наш народ тепер в масї не співає і не знає, піснї треба давати не в видї характерних цитат тільки, а цїлком, бо співають ся ж не цитати і не уривки з піснї, а вся пісня. Нарештї, в співанник варто вводити і ноти хоч би для одного голосу. Ми, власне, маємо добрі видання співанників для народу, як збірник видання „Вік“, збірки пісень А. Конощенка то-що.

П. Григорєв сповнив би зазначену ним задачу, коли б подав придатні до співів історичні піснї, додавши до них історичні коментарії. Але сього то і не зробив він, переплутавши се завданнє з другим солїдним і дуже добрим завданнєм—росповісти про минуле України на підставі народнїх пісень.

І почасти тому автор не справив ся і з сією роботою, не використавши добре і влучно надзвичайно багатого і вдячного для роботи матеріялу.

Коли п. Григорєв бажав дати *історію* України в піснях, то пісенним матеріялом треба було користувати ся в-самперед більш обережно, анїж се зроблено в рецензуємій роботї.

Аджеж не можно звертати ся за піснями до збірників, які видивали ся зовсїм з иньшою метою і для иньшого вжитку. Не можно народнї піснї, що мають характеризувати наше минуле, брати з таких видань, як „Українські піснї з нотами, видання Фесенка в Одесї“, або Коціпінського чи навіть із відомих пісенних збірок Лисенка. При ко-

ристуванню такими джерелами в науковій (хоть би і популярній по змісту і завданню) праці потрібна особлива контрольна, перевіряюча робота. П. Григорєв не робив тієї роботи і се тоді, коли варіянти пісень і дум, які він цитує по зазначених збірниках, він з успіхом міг би знайти в наукових виданнях, якими п. Григорєв всеж таки користував ся.

Далї, пісня, яка приводить ся для ілюстрації певної історичної події, мусить бути справдї характерною для неї і давати читачеві повний образ, малюнок її, а тому не можна вважати удачним, коли п. Григорєв проводить для ілюстрації, напр. факту скасування Маґдебурського права пісню про Куперяна-цехмістра (стр. 121). Було б зрозуміло, коли б про маґдебурське право було б сказано з нагоди сієї пісні, але піснею ілюструвати подію в такий спосіб є цїлковитою помилкою. Анальоґічною помилкою є так само ілюстрація діяльности Петра Дорошенка піснею „Ой на горі та женцї жнуть". Не кажучи вже про неясність, про кого саме співає пісня, вона ж абсолютно нїчого, нїякого образного уявлення про гетьмана Дорошенка не дає, і ся цитата мети своєї не досягає. Таких прикладів цитування не-характерних пісень можно було б привести більше.

Коли приводить ся пісня для ілюстрації історичного факту, вона мусить мати в собі описаннє іменно сієї доби, і тому недопустимі цитати з пісень одної епохи для характеристики епохи иньшої. А п. Григорєв дозволяє собі, напр., трактувати пісню про Бондарівну і пана Каньовського, як ілюстрацію відносин і побуту епохи до Хмельницького, хоть пісня ся значно пізнїйшого походження. Популярна книжка тодї тільки добра, коли вона держить ся близько істини і не плутає в голові читача дійсні факти з поетичними додатками і леґендарними домислами. Тому в виданнях такого роду, як праця п. Григорєва, автор мусить завжди вказувати, де народня творчість справдї передає факт і де вона впадає в ідеалїзацію, додає вигадані уявлення і т. д. І тому варто було б додати деякі поясняючі коментарії, напр., до думи про Барабаша та Хмельницького, або в пісні про Шевченка (стр. 157) пояснити слова:

„.... до нього молодого
Отця й неньки не пускали",

що се тільки звичайний образ пісні, не відповідаючій дійсним обставинам і т. д.

Не зважаючи на те, що автор, розбиваючи історичний рух на періоди був звязаний самим матеріялом, не слїд було допускати чудних помилок в історичній періодизації.

У п. Григорєва Гайдамаччина віднесена чомусь до розділу „Руїна". До речи сказати, в тому ж самому розділї поміщаєть ся і „скасуваннє маґдебурського права". Такі факти вже скидають ся на курїози.

Що-до періодизації ще, то в історії недопустимі такі прийоми, якими користуєть ся п. Григорєв, бо спочатку він дїлить процес української історії хронольоґічно по звиклим і загально-прийнятим рубрикам („Часи доісторичні та княжої доби", „Козаччина", „Хмельниччина" і т. д.), а в кінцї ґрупує матеріял не хронольоґічним методом, а по однородности зявищ („Рекрутчина", „Панщина", „Чумаччина"). Мусїв би бути один спільний принцип для подїлу матеріялу і не личить користуватись то подїлом історичним, то тим подїлом, який звичайно істнує для пісенної народньої творчости.

Що торкаєть ся до пояснюючого тексту, то п. Григорєв впадає раз-у-раз в помилки, невірно і не точно, а иноді і не згідно з даними історичної науки висловлюючись. Про походження слова „Русь“ п. Григорєв безапеляційно заявляє, що так араби прозвали наших предків і що те слово означає „блискучий“ (стор. 35).

Окупація Великим Князївством Литовським українських земель малюєть ся, як виключно завойованнє їх Ольґеродом р. 1362 (ст. 38). На сторінці 44 п. Григорєв гадає, що „1386 року Литва пристала до Польщі та прилучила до неї й Україну. Після сього українські землї роздаровано було польським маґнатам“, і т. д.

До книжки додано велику статтю педаґоґічного характеру „Про навчання дітей рідної історії“ яка, маючи в собі здорові думки, не має орґанїчної єдности з самою книжкою і невідомо для чого вміщена тут.

Не зважаючи на всї сї зазначені, такі рясні хиби, працею п. Григорєва-Нашого зможе користувати ся всякий, хто не матиме під рукою збірників пісень історичного змісту і кому потрібно буде користуватись ними. Але тієї широко-практичної мети, яку поставив собі сам автор, його праця напевне не досягне.

О. Гермайзе.

Сергій Ефремов. *Коротка історія українського письменства.* Київ, 1919 року. Видання товариства „Криниця“ 215 стор. Ціна 16 гривень.

Се короткий підручник по історії українського письменства. Але крім історії українського письменства, автор подав ще в своїй книжці і коротеньку „теорію словесности“. Ся остання частина написана досить елементарно і доґматично, на зразок старих російських теорій словесности Смирновського, Білоусова і др., і тільки де-не-де автор наводить новійші дані, витворені новою школою по теорії та історії письменства, напр. про походженнє і розвиток поезії. Крім того, в сїй частинї є і значні помилки. Перш усього, нї в якім разї санскритську мову не можна вважати „тою старою прадавньою мовою“ (стор. 7), на якій колись говорили стародавні арійцї: санскритська мова—се тільки одно із самих старих наріччій праарійського язика, на якому ми маємо самі старі писані памятники.—Розказуючи про французьку псевдоклясичну лїтературу, автор якось неясно висловлює свої думки, і через се у читача може витворити ся неправдиве розумінне про сю лїтературу, нїби вона зовсїм нїчого не варта: „нїби—класична трагедія, каже д. Ефремов, попросту переписувала до останніх дрібниць стару грецьку трагедію, закувавши її в непорушні рямці суворих приписів: високі герої, три єдинства—часу, місця й дії, вістники, конче пять актів (дій) і т. нн. Трагедії писали французи: Корнель, Расин (XVII в.) та Вольтер (XVIII в.)“ [1] (54).

Такий погляд на французьку псевдокласичну лїтературу в Західній Европі було установлено, як звісно, Лесінґом, а в російській підкреслено Білинським, але в останнї часи сей погляд змінюєть ся і, як правдиво доказує нова французька критика, твори видатних т. з. французьких псевдокласиків—Корнеля і Расина являють ся і національними і високо художними. Про се досить говорилось в останнї часи і в російській критичній лїтературі.

Говорючи про сатиру, треба було згадати і про Архилоха, знаменитого творця гострих ямбів, а в віддїлї про елеґію треба було розказати про Сафо. Крім того, елеґія в грецькій лїтературі була не

[1]) Диви ся про се працї Брюнетера, Ю. Веселовського, Батюшкова і др.

тільки журливою піснею: вона мала самий широкий зміст, а перш усього се була войовнича пісня, яке закликала людей до боротьби за вітчину—згадаймо знамениті пісні Тіртея.

Розказуючи про ідилію, треба було зазначити ріжницю між ідиліями Теокрита і Вірґілія, чого ми не знаходимо у автора (47 стр.). Друкарство на Україні появилось не „на прикінці XV в.“, як каже автор (16 стор.), а в XVI в: на прикінці XV в. тільки були надруковані перші книжки кирилівською азбукою Швайпольдом Фіолем, але не на Україні, а в Польщі, в Кракові.

Доладно зложена друга (більша) частина книжки д. Єфремова, де він стоїть уже на певнім ґрунті, бо раніїше він попрацював на полї українського письменства, і являєть ся не аби яким знавцем свого діла. Весь матеріял, який треба було оглянути автору, розташований у нього уважно, відповідно тій кількости аркушів, які йому було відпущено, хоч тут і треба зазначити, що про деяких письменників можно було і зовсїм не згадувати, але зате дати трохи більше місця видатним авторам: так д. Єфремов часто тільки називає багато мало значних авторі і їх твори, а, напр. про Івана Вишенського каже тільки, що він написав „чимало посланій“ (81 стор.). І се ми бачимо не тільки в роздїлї про старе письменство, де автор, напр., майже нїчого не каже хоч би про наш знаменитий вертеп, але і в віддїлї про нову українську лїтературу, де, напр., Осипу Федьковичу присвячено всього 12 рядків (стор. 156) [1]). Обмежений розміром своєї книжки, д. Єфремов взагалї дає дуже стислі характеристики українських письменників, і через се не завше ясно обмальовує ті ріжні настрої, які переживали деякі автори: про Кулїша, напр., він так каже: „Тяжко вразили Кулїша нові заборони (українського письменства) на початку 60-х років, він одстав був од письменства і поїхав служити у Польщу а згодом одмінив свої думки: почав нарікати на козацтво, лаяти Шевченка, розійшов ся з земляками і казав, що з України пуття нема, як не було в минулому. Отак він потім хитав ся думками цілий вік“ (151). Та тяжка драма, яку пережив Кулїш, і яка мала свої основи, змальована тут дуже схематично і не виразно.

На кінцї треба сказати, що переклад евангелія Невгалевського не відносить ся до історії українського письменства: се скорійше памятник білоруський; також черпець Климантій писав в початку XVIII в., а не в XVII, як се помилково зазначено на стор. 85.

Взагалї можно сказати, що коротка історія д. Єфремова з звісною користю може бути уживана в наших школах, бо у нас майже зовсїм нема підручників по теорії словесности і по історії нашого письменства і велику хибу її, як шкільного підручника, робить її доґмартичність, яка дає учню уже готові характеристики письменників і тим вбиває в нього самостійну роботу, але як досить повний огляд головнїйших явищ української лїтератури, який покаже потрібний матеріял і учителю і читачу, котрий хотив би познайомить ся з історією українського письменства, книжка д. Єфремовова, яка місцями написана хоч і стисло, але досить виразно і живо, може бути в значній мірі придатна для самоосвіти. Видана книжка порядно, з деякими малюнками і портретами видатнїйших письменників.

М. Марковський.

---

[1]) Про таких. напр., авторів, як Корсун (129 стор.) можна зовсїм не згадувати в „короткій історії письменства“, тим більш, що сам д. Єфремов в своїй великій історії укр. письменства каже, що він „замолоду дав (тільки) кілька зразків віршованої прози, в яких виявив величезний реалізм та цілковите нерозуміннє ні завданнів поезії, ні вимогів часу“ (3-е видання, К. 1917 р., стор. 187).